

Ar preskriptyvizmas veikia? Taisomi žodžiai Lietuvos radijo ir TV eteryje 1960 – 2010

Nevinskaitė, Laima
Tamaševičius, Giedrius

Ar preskriptyvizmas veikia? Taisomi žodžiai Lietuvos radijo ir TV eteryje 1960 – 2010

Taikomoji kalbotyra, vol. 13, pp. 1-118, 2019

Vilniaus Universitetas

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694674863001>

DOI: <https://doi.org/10.15388/TK.2019.19172>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Front Matter

Ar preskriptyvizmas veikia? Taisomi žodžiai Lietuvos radijo ir TV eteryje 1960 – 2010

Does prescriptivism work? Non-standard lexis in Lithuanian radio and TV in
1960 – 2010

Laima Nevinskaitė

Lietuvių kalbos institutas, Lithuania

laima.nevinskaite@gmail.com

Giedrius Tamaševičius

Lietuvių kalbos institutas, Lithuania

giedrius.tamasevicius@sociolingvistika.lt

Taikomoji kalbotyra, vol. 13, pp. 1-118,
2019

Vilniaus Universitetas

DOI: [https://doi.org/10.15388/
TK.2019.19172](https://doi.org/10.15388/TK.2019.19172)

Summary: Studijoje keliamas klausimas apie preskriptyvizmo veiksmingumą Lietuvoje, analizuojant vieną jos vartojimo erdvę – radiją ir televiziją, ir vieną kalbos aspektą – leksiką. Pasitelkiant tekstyninės analizės metodą, tiriama, kaip pasikeitė įvairiuose norminimo veikaluose taisomų žodžių vartojimas radijuje ir televizijoje nuo 1960 iki 2010 m. Tyrimas aktualus tiek aptariant preskriptyvizmo poveikį kalbos kaitai apskritai, tiek dėl galimos netiesioginės žiniasklaidos įtakos kalbos vartosenai, kadangi žiniasklaida gali lemti vienų ar kitų kalbos variantų simbolinį vertinimą.

Studiją sudaro penki skyriai. Pirmame skyriuje „Tyrimų apžvalga“ aptariamos kai kurios teorinės prielaidos ir sąvokos, reikalingos tolesnei analizei: apžvelgiami Lietuvoje ir kitur atlikti preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai, pristatomos dviejų lygmenų indeksiškumo ir stiliaus sąvokos, apžvelgiamas analizei aktualus žiniasklaidos raidos Lietuvoje kontekstas. Preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai nepateikia vienaprasmiško atsakymo, ar preskriptyvizmas veikia: jis gali veikti vienų, bet ne kitų kalbos formų kaitą, vienas, bet ne kitas kalbos atmainas, arba daryti didesnę įtaką vienu, bet ne kitais laikotarpiais. Tarp tyrimuose minimų preskriptyvizmo veiksmingumą stiprinančių veiksnių yra jo institucionalizacija (kai kalbos formos draudžiamos iš viršaus, tam tikrų norminimo institucijų), taip pat kalbos formų stigmatizavimo laipsnis. Preskriptyvizmo veiksmingumą silpnina taisomų kalbos formų patogumas vartotojams arba norminimo taisyklių sudėtingumas ir vidinis preskriptyvizmo nenuoseklumas. Žiniasklaidos atveju preskriptyvizmui veikti trukdo žiniasklaidos priemonių komercializacija, nes komercinė žiniasklaida siekia labiau taikytis prie adresato, kreiptis į platesnę auditoriją. Preskriptyvių reikalavimų dėl ideologinių nuostatų labiau linkusios laikytis nacionalistinės pakraipos žiniasklaidos priemonės, taip pat visuomeniniai transliuotojai. Apskritai teigiama, kad preskriptyvizmo veiksmingumą sunku įrodyti, nes neįmanoma patvirtinti, kad pokytis įvyko būtent dėl preskriptyvizmo ir nebūtų įvykęs be jo įtakos.

Šioje studijoje taisomų žodžių vartojimas aiškinamas pasitelkus indeksiškumo lygmenų ir stiliaus sąvokas. Pirmasis indeksiškumo lygmuo yra tada, kai taisomi žodžiai siejami su palyginti objektyviomis ir vertybiškai neutraliomis asociacijomis, vartojami jau egzistuojančia reikšme, kalbėtojams nežinant, kad tie žodžiai yra „netaisyklingi“, normintojų taisomi; antruoju indeksiškumo lygmeniu taisomi žodžiai vartojami dėl papildomų tų žodžių atliekamų funkcijų, pvz., norint perteikti tam tikrą kalbėtojo tapatybę ar sukurti tam tikrą (neformalų, draugišką) pokalbio stilių. Stiliaus sąvoka, įvardijanti individualius skirtumus tarp kalbėtojų, pasitelkiama analizuojant taisomų žodžių vartojimą konkrečiose situacijose. Studijoje apžvelgiamos trys stiliaus sampratos, aktualios analizuojant taisomų žodžių vartojimą: stilius kaip formalumo lygmuo (pavyzdžiui, taisomų žodžių vengimas kalbėtojui taikantis prie formalios filmavimo televizijai situacijos), kaip taikymasis prie auditorijos (pavyzdžiui, jaunimui būdingų taisomų žodžių

vartojimas į jaunimą orientuotose laidose) ir kaip kalbėtojo tapatybės kūrimo priemonė (pavyzdžiui, pokalbių šou vedėjų žaidimas kalba, siekiant save pateikti kaip žaismingą, jaunatvišką asmenybę).

Studijos tyrimo klausimams svarbiausi Lietuvos žiniasklaidos konteksto bruožai yra sovietmečio radijo ir TV ypatumai, kalbos atžvilgiu pasireiškiantys medine kalba, arba naujakalbe, o dabartiniu laikotarpiu - žiniasklaidos komercializacija ir orientacija į pramogą. Studijoje analizuojama, kaip taisomi žodžiai vartojami kaip naujakalbės dalis, dabartiniu laikotarpiu – kaip jų vartojimą gali paaiškinti pramoginiai žiniasklaidos tikslai. Taip pat analizuojamas tarpinis lietuviškojo TV ir radijo raidos laikotarpis, kuris turi ankstesnio ir vėlesnio laikotarpio bruožų, tačiau ir tik jam būdingų taisyklių žodžių vartojimo ypatumų.

Antrame skyriuje „Radijo ir televizijos kalba preskriptyviniame diskurse“ analizuojamas preskriptyvizmo, nukreipto į žiniasklaidą, diskursas Lietuvoje nuo pirmosios nepriklausomybės iki šių dienų. Analizė atskleidė, kad esminės, ideologinės šio diskurso dominantės per devynis dešimtmečius iš esmės nesikeitė. Viena vertus, iki šiol deklaruojama, kad radijas ir televizija privalo klausytojus ir žiūrovus mokyti „taisyklingos“ kalbos, kita vertus, pati eterio kalba visais laikotarpiais vertinama kaip neatitinkanti preskriptyvinės tradicijos nustatytų normų. Taip pat galime teigti, kad didžiuliai virsmi įvykę per šį laikotarpį valstybėje, visuomenėje ir pačioje žiniasklaidoje aptariamam diskursui esminės įtakos neturėjo – per visus laikmečius jis išliko panašus. Į socialinius ir politinius pokyčius būdavo atsižvelgiama nebent pakoreguojant pačią argumentaciją – nusakant, dėl kokių patriotinių, moralinių, ideologinių ar teisinių motyvų turėtų būti vykdomi vieni ar kiti kalbininkų nurodymai.

Trečiame skyriuje „Tyrimo metodai ir medžiaga“ pristatomas tyrimui naudotas radijo ir TV kalbos tekstynas, taisyklių žodžių sąvoka, jos identifikavimo šaltiniai. Radijo ir TV tekstynas apima laikotarpį nuo 1960 iki 2011 m. ir yra sudarytas taip, kad subalansuotai reprezentuotų tyrimui svarbius Lietuvos radijo ir TV raidos etapus (sovietinis, pereinamasis, dabartinis) ir žanrines grupes (pokalbių laidos, informacinės laidos, žurnalai/dokumentiniai filmai/apybraižos). Tekstynė pažymėti šeši kalbėtojų vaidmenys: diktoriaus/pranešėjas/balsas už kadro, pokalbių laidos vedėjas, ekspertas, įžymybė, herojus, vox populi. Atliekant taisyklių žodžių tyrimą, tekstynė buvo sukoduoti normintojų taisyklių žodžiai – žodžiai ir žodžių junginiai, kurie normatyvinėje tradicijoje yra paskelbti kalbos klaidomis („neteiktini“, „nevertotini“ variantai), laikomi netinkamais bendrinei kalbai („žargon“ variantai) arba ne geriausiu pasirinkimu („šalutiniai“ normos variantai). Tai vadinamieji senieji skoliniai (biški, durnas, ubagas), žodžiai su nenorminiais darybos elementais (daeiti, mažulka), naujieji skoliniai (piaras, preskonferencija, vorkšopas), taisyklių vertiniai (išstoti, išsireikšti, betvarkė, gerbūvis), skolinta ir „nenormine“ reikšme pavartoti žodžiai (aplamai, apmokymas, papirkti), taisyklių leksikalizuotos linksnių formos (daugumoje, principe, eilėje) ir sintaksinės konstrukcijos (pas mane, prie ko, ta prasme). Analizėje, be pagrindinės čia aptartų žodžių grupės taip pat išskirtos dar dvi dažnos vartosenos žodžių grupės: taisyklių pertarai/diskurso žymikliai (nu, vat, vot, ot, jo) ir kažkas tai tipo junginiai. Taisyklių žodžiai identifikuoti iš senesnių ir dabartinių suvestinių kalbos taisyklių šaltinių – sovietmečio „Kalbos praktikos patarimų“, dabartinio laikotarpio „Kalbos patarimų“, „Didžiųjų kalbos klaidų sąrašo“, VLKK kalbos konsultacijų banko.

Ketvirtame skyriuje „Taisyklių žodžių skaičiaus kaita: kiekybinė duomenų analizė“ analizuojami kiekybiniai taisyklių žodžių radijo ir TV eterijoje pokyčiai. Radijo ir televizijos kalbos tekstynė užfiksuotas vidutinis vieno kalbėtojo kalboje pavartotų taisyklių žodžių dažnis – 17 pavartojimų tūkstančiui žodžių; tai reiškia, kad kalbėtojai vidutiniškai pasako po 2–3 „nevertotinus“ žodžius per minutę. Pagal išskirtas taisyklių žodžių grupes tarp tokių pavartojimų daugiausia yra pertarų/diskurso žymiklių (9,8/1000 ž.), maždaug dvigubai mažiau pasitaiko pagrindinės grupės taisyklių žodžių (5,6/1000 ž.), dar mažiau – kažkas tai tipo įvardžių junginių variantų (1,6/1000 ž.). Analizuojant taisyklių žodžių skaičiaus kaitą išaiškėjo, kad vienintelis statistiškai reikšmingas taisyklių žodžių skaičiaus pokytis buvo taisyklių leksikos vienetų sumažėjimas dabartiniame radijuje ir TV. Vis dėlto šis pokytis apima tik pagrindinės grupės žodžius. Taisyklių pertarų/diskurso žymiklių ir kažkas tai tipo junginių vartoseną reikšmingai nesikeitė. Lyginant kalbėtojų vaidmenis,

taisomų žodžių sumažėjo tose kalbėtojų grupėse, kurios yra pasiekiamos kalbos taisymo praktikų – diktorių/pranešėjų/balso už kadro, pokalbių laidų vedėjų, ir, kiek mažiau, ekspertų. Tos kalbėtojų grupės, kurių kalbos taisymai veikiausiai nepasiekia (eiliniai žmonės), taisomų žodžių vartoja tiek pat arba daugiau kaip ankstesniais laikotarpiais. Tai patvirtina institucionalizacijos įtaką preskriptyvizmo veiksmingumui. Žanriniu atžvilgiu taisomų žodžių mažiausiai vartojama ir labiausiai sumažėjo informacinėse laidose, daugiausia paremtose iš anksto parengto teksto skaitymu. Visais analizuotais laikotarpiais tarp dažniausiai vartojamų taisomų žodžių patenka daug tų pačių žodžių, vadinasi, nepaisant taisymų ir norminimo, jie neišnyko iš radijo ir TV eterio.

Penktame skyriuje „Taisomų žodžių funkcijos ir jų kaita: kokybinė duomenų analizė“ parodoma, kaip būtų galima interpretuoti taisomų žodžių vartojimo eteryje priežastis, kokias funkcijas atlieka eteryje vartojami draudžiami žodžiai. Žodžių funkcijos aiškinamos žiniasklaidos ir visuomenės konteksto bei individualaus kalbėtojų stiliaus įtaka. Bendras visiems laikotarpiams taisomų žodžių vartojimo ypatumas, priskirtinas pirmajam indeksiškumo lygmeniui, būtų įprastų kasdieninių žodžių vartojimas, greičiausiai neatpažįstant tų žodžių nenorminio statuso (bulkutė, pergyventi (‘išgyventi’), gautis ir kt.) arba jų vartojimas dėl profesinio tikslumo, kaip įprasta tos srities profesinei kalbai (presingas, nuimti laiką, spektaklio sąstatas ir kt.). Pastaraisiais atvejais gali būti žinoma, kad žodis yra taisomas, tačiau vis tiek renkama jį vartoti dėl tikslumo, patogumo ir panašių sumetimų. Visais laikotarpiais taisomi žodžiai vartoti kaip neformalios, artimų žmonių komunikacijos išraiška; ją žymi tiek konkrečios reikšmės taisomi žodžiai, ypač senieji skoliniai (dūšia, gonkeliai, šlipsas), tiek gausiai vartojami taisomi pertarai/diskurso žymikliai nu, vat ir kiti.

Pastebėta ir daugiau stilistinių ar socialinių priežasčių, dėl kurių vartotojai rinkosi taisomą žodį, o ne norminį jo atitikmenį. Skirtingais laikotarpiais šios priežastys išsiskyrė. Sovietmečiu dalis taisomų žodžių vartota kaip sovietinė naujakalbė (dirbantysis, įsisavinti, vedantysis, pažangus (reikšme ‘tobulas, geriausias’), išstoti ir kt.); senieji skoliniai naudoti ideologiniams priešams pašiepti kalbant apie „buržuazinius“ laikus (bakūžė, neboti, mielaširdystė) ir autentiškumui imituoti (dūšia). Vėlyvuojū sovietmečiu taisomi žodžiai pradėti vartoti kaip neformalios komunikacijos ženklai. Pereinamuojū laikotarpiu pasikartoja kai kurios iš seniau užfiksuotų funkcijų – taisomi žodžiai kaip medinės kalbos dalis, tik jau be sovietinio ideologinio krūvio (užinteresuotumas, išstoti) arba kaip neformalumo, intymumo raiška (šnapsas, terba). Šio laikotarpio ypatumas – įvairūs taisomi žodžiai pasirodo kaip gyvos kalbos eteryje indeksas, natūralaus atvirumo, sovietmečiu egzistavusių tabu peržengimo priemonė.

Dabartinis laikotarpis nuo ankstesnių išsiskiria taisomos leksikos vartojimo situacijų įvairove, išryškėja nemažai naujų stilistinių taisomos leksikos funkcijų – į jaunimą orientuotos tapatybės kūrimas, taikymasis prie jaunimo auditorijos (ta prasme, užknisti), nuorodos į ankstesnius laikus (sasyska) ar cituojant. Bene labiausiai šį laikotarpį nuo kitų skiria kasdienės taisomos leksikos vartojimas profesionalų kalboje, taip pat jos vartojimas humoro ir pramogos tikslais – žaidžiant kalba, kuriant personažą. Šios funkcijos sietinos su komercine žiniasklaida, viešosios kalbos neformalėjimu ir konversacionalizacija. Tokių taisomų žodžių vartojimo pavyzdžių ypač gausu mūsų analizuotose radijo stoties M-1 ryto laidose (čemerėčios, žulikas, mandras), taip pat šokių laidose „Šok su manim“ ir „Kviečiu šokti“, mūsų tekстыne atitinkančiose pokalbių laidų žanrą. Iš konkrečių kalbėtojų taisomų žodžių vartojimu ypač išsiskyrė šokių laidos vedėjas a. a. Vytautas Šapranauskas ir aktorės Kristinos Kazlauskaitės kuriamas Zitos iš Mažeikių personažas.

Tyrimas baigiamas išvada, kad preskriptyvizmo įtaka taisomų žodžių vartojimui radijo ir TV eteryje yra ribota. Pirmą, taisomų žodžių sumažėjo tik tose kalbėtojų grupėse, kurios yra pasiekiamos formalios, institucionalizuotos kalbos normintojų galios (tarp žiniasklaidos profesionalų ir ekspertų). Antra, sumažėjo tik paskirų taisomų žodžių vartojimas, o dažnų ir sunkiau kontroliuojamų taisomų žodžių pertarų/diskurso žymiklių (nu ir kt.) ir kažkas tai tipo junginių vartojimas nesumažėjo. Trečia, taisomų žodžių labiausiai sumažėjo tose kalbėjimo situacijose, kuriose dominuoja iš anksto parengtas ir skaitomas tekstas, vadinasi, taisymai turi didesnę poveikį tada, kai kalbėtojai ir kalba yra labiau kontroliuojama, o gyvai

komunikacijai jo įtaka mažesnė. Kad apskritai pasirenkamas leksines formas įmanoma kontroliuoti, rodo minėti skirtumai tarp profesionalių ir neprofesionalių kalbėtojų.

Ryškesnio preskriptyvizmo poveikio nepatvirtina ir pačių taisyomų žodžių analizė. Dažniausiai vartojamų taisyomų žodžių palyginimas atskleidė, kad iš vartosenos bent jau dažniausiai vartojamų taisyomų žodžių eliminuoti nepavyko. Daugiausia tekстыne aptikta bendros reikšmės taisyomų žodžių, taip pat diskurso dalelyčių ir tų, kurie rodo vienokį ar kitokį modalumą (kalbėtojo nuostatą): vis tik (tai), ypatingai (reikšme ‘ypač’), ta prasme, skaityti (reikšme ‘manyti’), biški, berods, eilė (eilė ko, visa eilė), aplamai, gautis (reikšme ‘išeiti’), pilnai (reikšme ‘visiškai’) ir kt. Tokie žodžiai, viena vertus, būtini spontaniškam (pokalbio) diskursui, kita vertus, galbūt jie kalbėtojų vartojami kaip kasdienės kalbos žodžiai, neatpažįstami kaip „draudžiami“.

Ribotą preskriptyvizmo poveikį taip pat rodo aptartos taisyomų žodžių funkcijos, kai taisyomi žodžiai eteryje vartojami įvairiais tikslais, norint (sąmoningai ar ne) suteikti pasakymui papildomą reikšmę, kurios neperteiktų norminis atitikmuo. Vadinasi, preskriptyvizmui nepavyksta išstumti taisyomų žodžių, jei siūlomi pakaitai neturi tokios pačios stilistinės vertės. Kokybinė analizė atskleidė ypač stiprų vadinamųjų senųjų svetimybių gyvybingumą – jomis kuriama nuoširdaus, intymaus pokalbio atmosfera ar žaidžiama kalba. Viena vertus, tokius taisyomų žodžių vartojimo atvejus galima interpretuoti kaip preskriptyvizmo neveiksmingumo įrodymą – jei žodžiai yra reikalingi, tikėtina, kad nepaisant draudimų jie bus vartojami ir toliau. Kita vertus, kai kalbėtojai tyčia (pavyzdžiui, dėl ypatingos asociacijos, stilistinio žymetumo) renkasi kurį nors leksikos variantą, nors ir žino apie normintojų nurodymą tos formos nevertoti, tai yra preskriptyvizmo poveikis, tačiau su priešingu, kartais dar ir sąmoningos opozicijos efektu.

Tyrimas buvo paremtas sakytinės kalbos radijo ir TV eteryje analize, todėl jo išvadų negalima apibendrinti visai kalbai. Tikėtina, kad preskriptyvizmo poveikis rašytinei kalbai (dėl jos formalesnio stiliaus ar ypač dėl redaktorių kontrolės) būtų didesnis. Vis dėlto, sakytinė eterio kalba sudaro reikšmingą lietuvių kalbos vartosenos dalį, tad jos pagrindu galima formuluoti išvadą, kad preskriptyvizmo įtaka kalbos kaitai Lietuvoje yra ribota.

Abstract: The paper deals with the effects of prescriptivism on the Lithuanian language. The research includes one domain of language use – radio and television, and one aspect of language – lexicon, in the period between 1960 and 2010. The investigation is corpus-based and focuses on the use of words that are classified as “incorrect” by the Lithuanian norm-setters. The study is important both as a discussion of the impact of prescriptivism on language change in general, as well as of the indirect influence of media on language, since media can affect the symbolic evaluation of specific language forms.

The paper consists of five chapters. The first chapter “Review of the research” discusses the theoretical assumptions and concepts needed for further analysis: it gives an overview of studies on the effects of prescriptivism conducted in Lithuania and elsewhere, presents the concepts of second-level indexicality and style, and outlines the key characteristics of media change in Lithuania that are relevant to the study. Studies on the success of prescriptivism do not give a definite answer as to whether prescriptivism works. Institutionalisation and a high degree of stigmatisation of the corrected language forms can be listed among the factors that increase its success; prescriptivism is likely to be less successful when the “forbidden” language forms are too convenient to be given up, or when prescriptivist rules are too complicated for lay language users and the rules contradict each other. In the case of media, the effect of prescriptivism is said to be weakened by media commercialisation.

When applied to the analysis of non-standard words, first-order indexicality refers to situations when the non-standard forms are used as value-free instances of ordinary speech, in already established meanings; in these cases, the speakers are not aware that they are using “incorrect” forms. Second-order indexicality refers to cases when non-standard words are used for additional function, e.g., to express a speaker’s particular identity or to construct a certain (informal, friendly) speech style. The concept of style, referring to the social differences between individual

speakers, is used to analyse the use of words in concrete situations. The paper gives an overview of three sociolinguistic concepts of style that are relevant in this study: style as a degree of formality (e.g., when the speaker accommodates to the formal context of the media and uses less non-standard words); as audience and referee design (e.g., use of non-standard words in programmes for young audiences); and as a speaker design (e.g., play with language by the programme host in order to construct a fun persona).

In the study of non-standard lexis, it is important to account for certain features of Lithuanian media development, such as the Soviet period, which was characterised by the use of newspeak, and the commercialisation of the media in the contemporary period. Accordingly, the paper analyses the uses of incorrect words as a part of newspeak and their use for the entertainment-related purposes such as language plays in present times. The paper also addresses the transitory period of radio and TV development, which has features from both the previous and the later periods, as well as some unique characteristics of language use.

The second chapter “Radio and TV speech in the prescriptive discourse” presents an analysis of the metalinguistic discourse on media speech produced by Lithuanian prescriptivists from the pre-war period up to now. The analysis shows how this discourse preserved the same dominant idea about media’s role in language standardisation. On the one hand, during this whole time, radio and television were approached as responsible for teaching listeners and viewers the “correct language”; on the other hand, simultaneously, the language of radio and television was perceived as failing to conform to the prescriptive norms set by the norm-setters. The huge societal shifts that happened during this time did not make a major influence on this discourse. It remained very stable during different periods of time. The social, cultural and political changes in society and the media were taken into account only by adjusting the argumentation – by presenting patriotic, moral, ideological or legal motives that were meant to justify the language prescriptions.

The third chapter “Research methods and data” presents the Corpus of Radio and TV speech, the concept of non-standard words, and the sources of prescriptivist corrections used in the analysis. The corpus of radio and TV speech includes data from 1960 to 2011 and is constructed in a balanced way to represent the periods of Lithuanian radio and TV development (Soviet, transitory, contemporary), as well as programme genres (talk programmes, information programmes, journals/features/documentaries). The speakers are coded into six types: news reader/voice-over, talk show host, expert, celebrity, hero and *vox populi*. For the analysis, the non-standard words that are classified as “incorrect” in the normative tradition of the Lithuanian language were coded. These include old (mainly, Slavic) and new (mainly, English) loans, the so-called hybrid words (that have a borrowed part), semantic loans, translations, as well as some lexicalised uses of words and some lexicalised syntactic constructions. Two types of words are analysed – individual lexical words and functional words. The latter include various fillers and discourse markers, as well as pronoun constructions with *tai* (e.g. *kažkas tai* ‘some(body)’). Non-standard words were identified from older and present style guides, including the database of language corrections created by the State Commission of the Lithuanian Language.

The fourth chapter “Change in the number of non-standard words: a quantitative analysis” investigates development of the use of non-standard words on radio and TV, as well as the frequency of usage of the non-standard lexical forms. According to the corpus data, the average frequency of non-standard words by one speaker is 17 per thousand words, which makes up about 2–3 “incorrect” words per minute. Non-standard discourse markers and fillers (9.8/1000 words) are used most frequently, whereas individual lexical words (5.6/1000 words) are much less frequent, and pronoun constructions with *tai* (1.6/1000 words) are rarer still. Closer analysis revealed that the only statistically significant change between the analysed periods (Soviet, transitory and contemporary) was a decrease of the frequency of non-standard lexical words in the contemporary period compared to the previous ones. The frequency of discourse markers/fillers and pronoun constructions with *tai* did not change. Regarding the speaker types, the uses of non-standard words decreased in those groups that are within easier reach of

prescriptivism – news readers/voice-overs and talk show hosts. Also, to a lesser extent, in the group of experts. Those groups of speakers that are less likely to be subjected to language correction practices (ordinary people) did not seem to change their behaviour: the number of non-standard words in their speech did not decrease, on the contrary, a slight increase has been noticed. These findings confirm the effects of institutionalised prescriptivism. Regarding genres, non-standard words are least frequent in information programmes, which are mostly based on the reading of written texts. Lists of the most frequent non-standard words during the three periods overlap to a great extent, which means that despite prescriptivist practices, the most frequent non-standard words do not disappear from the air.

The fifth chapter “Change in the functions of non-standard words: a qualitative analysis” investigates specific communicative situations of the usage of non-standard words and takes into account the media-related and societal contexts, as well as the stylistic and social functions of the corrected lexis. A common trait of the use of non-standard words during all periods, interpreted as the first level of indexicality, is the use of common, everyday vocabulary, most likely without being aware of the “incorrect” status of the chosen forms. Also, non-standard words are used as a part of professional language, in this case the speaker might be aware that he or she is using an ‘incorrect’ word, but chooses to use it nevertheless for convenience or because of its indexical value for professional identity. During all the periods, non-standard words are also used as indices of informal and authentic communication between close acquaintances; this function is performed by all types of the studied non-standard words, particularly old borrowings and frequent fillers.

The study identified a few style- and social meaning-related uses of non-standard lexis that explain the choice of the corrected forms instead of the required equivalents. In the Soviet period, some non-standard words were used as a part of Soviet newspeak; old borrowings were used in references to the ideological enemies of Soviet rule, mainly the ones from pre-war Lithuania. In certain cases, these words were employed due to their stylistic value in an intimate and authentic discourse. The late Soviet period saw the first use of non-standard words as markers of informal communication. The use of non-standard words in the transitory period shows some of the functions from the Soviet period, e.g., they are used as an element of newspeak, albeit without the Soviet ideological value, or as expressions of informality. A particular feature of this period is the use of non-standard words as an index of live and authentic speech, which was not allowed during Soviet times, as a means of authentic communication, and the criticism and violation of Soviet taboos. The contemporary period is marked by a huge variety of functions of non-standard words. It brings in a number of new style-related functions of non-standard words: construction of youth-oriented identity and youth-oriented referee design, reference to past times (e.g., by using non-standard words reflecting the Soviet reality), or quoting. Perhaps the most distinctive features of this period are the use of non-standard words in the speech of professional journalists, as well as their use for the purposes of humour and entertainment (for the construction of certain personas), e.g., in language plays and stylisations. These uses can be explained by commercial media requirements, increasing trends of the informalisation of public speech and conversationalisation.

The study concluded that the effect of prescriptivism on the use of non-standard words in radio and TV in Lithuania is limited. Firstly, the frequency of non-standard words decreased mainly in those groups of speakers that are subject to the formal, institutionalised power of language gatekeepers (media professionals). Secondly, the data shows a decrease only of those non-standard words that are easier to control by the speakers themselves – lexical words. The frequency of various function words that are more difficult to be aware of when speaking did not decrease. Thirdly, the largest decrease in non-standard lexical forms occurred in those speech situations where a prepared written text is used; this means that prescriptivist requirements have a greater effect when the speakers and the language are controlled, and less effect in spontaneous communication situations. The above-mentioned difference between professional and non-professional speakers demonstrates that speakers are able to control the lexical forms they choose.

Analysis of the most frequently used non-standard words during different periods also demonstrates the limits of prescriptivism. The lists of the most frequently used non-standard words during different periods overlap to a great extent, which means that despite prescriptivist efforts, they were not eliminated from being used on air. Finally, the limited success of prescriptivism is demonstrated by the discussed social values of non-standard words, when they are used for various social and stylistic functions not possessed by a 'correct' equivalent. The qualitative analysis revealed the particular strength of old borrowings, which are used to create a sincere, friendly speech style, as well as a ludic speaker identity. On the one hand, it can be interpreted as a sign of the ineffectiveness of prescriptivism – if the words are needed, it is likely that they will be further used despite their 'illegal' status. On the other hand, when the speakers purposefully (e.g., on account of a particular association, stylistic value) choose a particular language form and are at the same time aware about its "incorrectness", it is an effect of prescriptivism, only with the opposite outcome.

The study is based on the analysis of spoken language on radio and TV, therefore it cannot be used to draw conclusions about the Lithuanian language in general. It is likely that the effect of prescriptivism on written language (because of its more formal style and particularly because of language editing practices) would be stronger. Nevertheless, broadcast media speech constitutes a considerable and important part of language use, thus we can conclude that the impact of prescriptivism on the Lithuanian language does not have far-reaching effects.

1 Įvadas

Lietuvoje iki šiol tebėra išlikusi stipri preskriptyvizmo tradicija, iš kitų Vakarų Europos bendruomenių išsiskirianti oficialia valstybės globa ir lingvistų dalyvavimu. Prievolė kalbėti viešai tam tikromis nurodytomis kalbos formomis yra įteisinta įstatymuose ir kontroliuojama valstybės finansuojamų kalbos norminimo institucijų. Lietuviškasis preskriptyvizmas jau nagrinėtas kaip socialinis reiškinys – analizuota jo istorija, formos, praktikos ir idėjos, viešosios erdvės dalyvių (žurnalistų) nuostatos (žr. Tamaševičius 2010, 2011a, 2011b; Vaicekauskienė 2011a, 2011b, 2012; Čičirkaitė 2012; Raila, Subačius 2012a, 2012b; Šepetys 2012; Tamaševičius 2012a, 2012b, 2013, 2014; Keršytė 2016; Raila 2016; Vaiseta 2016; Subačius G. 2016a, 2016b; Subačius P. 2016; Šepetys 2016; Tamaševičius 2016; Vaicekauskienė 2016, 2017a; Čičirkaitė 2017, 2019; Vukotić 2019). Taip pat jau klausta ir apie preskriptyvizmo paveikumą; bene pirmą kartą šis klausimas iškeltas aptariant svetimžodžių norminimo politikos rezultatus (Vaicekauskienė 2007). Tąkart konstatuota, kad politinis tikslas sumažinti svetimžodžių skaičių nebuvo pasiektas pirmiausia todėl, kad norminant neatsižvelgta į skolinimosi priežasčių ir svetimžodžių funkcijų tekste įvairovę. Tyrėjos teigimu, net ir naudojant tokias radikalias priemones kaip baudos, neįmanoma priversti vartotojų atsisakyti skolino varianto, jei siūlomas pakaitas neturi tokios pat stilistinės ar sociopsichologinės vertės. Kaip bus matyti, panašios išvados prieinama ir mūsų studijoje. Preskriptyvizmo veiksmingumui iš dalies taip pat skirti ir Ramunės Čičirkaitės žiniasklaidos kalbėtojų tarties tyrimai: jie atskleidžia, kad eteryje nėra realizuojamas preskriptyvistų aprašytas tarties standartas (Čičirkaitė 2017, 2019). Taigi šioje studijoje tyrimai tęsiami toliau su nauja empirija ir naujais instrumentais.

Preskriptyvizmo poveikio klausimas galėtų būti tiek teorinis, tiek praktinis. Praktiniu požiūriu tai yra klausimas, ar verta dėti tiek pastangų ir resursų (o jų dedama nemažai, turint galvoje kalbos priežiūros institucijų tinklą Lietuvoje) dėl potencialių rezultatų. Vis dėlto praktinio aspekto studijoje toliau nesvarstysime ir paliksime jį pačių studijos skaitytojų apmąstymams, o susitelksime į teorinę šio klausimo reikšmę.

Teoriniu požiūriu klausimas apie preskriptyvizmo veiksmingumą yra klausimas apie jo įtaką kalbos kaitai. Nemažai tyrėjų teigia, kad preskriptyvizmas neturėtų būti atmetamas kaip „lingvistinė nesąmonė“ (Moschonas 2019), bet traktuojamas kaip standartinės kalbos ideologijos dalis, nes jis gali daryti įtaką kalbos vartosenai ir įsitikinimams apie kalbą. Kitaip sakant, esą reikia klausti ne ar preskriptyvizmas yra teisingas, bet ar jis yra sėkmingas (Moschonas 2019).

Šioje studijoje preskriptyvizmo veiksmingumą tiriamo remdamiesi viena kalbos vartojimo sritimi – radijo ir televizijos atveju, ir tik vienu kalbos aspektu – leksika. Manytume, kad tyrinėjant preskriptyvizmo veiksmingumą, leksika yra tinkamas tyrimo objektas ta prasme, kad šis

kalbos lygmuo kalbėtojų yra lengvai sukontroliuojamas – žmonės paprastai nesunkiai gali sąmoningai pasirinkti, kuri žodį vartoti ar nevartoti, todėl šiuo lygmeniu preskriptyvizmo įtaka iš esmės tikrai gali būti stebima, o kalbos taisymai gali būti veiksmingi. Kaip skelbiama studijos pavadinime, bus tiriami *taisomi žodžiai* – tie žodžiai, kurie preskriptyvistų yra laikomi „neteiktiniais“, taisytiniais.

Radio ir televizijos kalba yra tinkamas tokiam klausimui tirti objektas, nes tai yra viešoji kalba, kuriai taikomi preskriptyvistų reikalavimai. Be to, Lietuvos žiniasklaidos atveju veikia mechanizmas, kaip preskriptyvistų (normintojų) nurodymai pasiekia žiniasklaidos kalbėtojus – tiesa, tik profesionalus, žiniasklaidos institucijų įdarbintus žurnalistus ir laidų vedėjus. Jų kalba kontroliuojama per vidinius žiniasklaidos institucijų mechanizmus (kalbos redaktorius) bei išorinę kalbos priežiūros institucijų kontrolę, pvz., Valstybinės kalbos inspekcijos žiniasklaidos institucijoms siunčiamus raštus. Taigi žiniasklaida yra ta sritis, kur, jei preskriptyvizmas turi įtakos kalbai, galima tikėtis aptikti tokios įtakos įrodymų.

Taisomų žodžių radijuje ir TV tyrimas aktualus ne tik dėl klausimo apie preskriptyvizmo veiksmingumą, bet ir dėl galimos žiniasklaidos įtakos platesnei kalbos vartosenai. Iš tiesų, preskriptyvistų nuogaštavimai dėl žiniasklaidos kalbos kokybės remiasi įsivaizduojama žiniasklaidos įtaka kalbai: manoma, kad būtent masinės medijos, ypač televizija ir internetas, skatina nepageidaujamus kalbos pokyčius (Moschonas 2014: 395). Mūsų studijoje eterio įtaka kalbos vartosenai už radio ir TV ribų nebus nagrinėjama, apie tai galima svarstyti tik hipotetiškai, remiantis analogija su kitur atliktais šios srities tyrimais. Jais remiantis, žiniasklaidos įtaka kalbai nėra tokia tiesioginė ir didžiulė, kaip baiminasi preskriptyvistai. Žiniasklaidos įtaką kalbos kaitai analizuojantys tyrėjai prieina išvadą, kad ši įtaka daugiausia pasireiškia netiesiogiai, kai radijas ir TV veikia žmonių supratimą apie tai, kokios kalbos atmainos tinkamos viešumai, o kurios ne, ir taip prisideda prie atmainų santykinio prestižo bei jų galimybių plisti plačiau. Tokia įtaka nagrinėta ir įrodyta fonetikos lygmeniu. Tiesioginę žiniasklaidos įtaką – žodžių, tarties ar gramatinių formų kopijavimą iš ekrano – yra sunkiau įrodyti, tačiau ji nėra visiškai atmetama, ypač kalbant apie pavienius kalbos elementus – atskirus žodžius ar frazes (Kristiansen 2014; Stuart-Smith, Ota 2014; taip pat žr. apžvalgą Nevinskaitė 2019). Taigi žodžių pavartojimai radio ir TV eteryje hipotetiškai galėtų turėti įtaką tam tikriems žodžiams plisti, tačiau labiau tikėtina netiesioginė įtaka auditorijos nuostatoms – jei preskriptyvistų taisomi žodžiai nuskamba eteryje, jei kalbėtojai vartoja nemažai taisomų variantų, tai gali keisti simbolinių jų variantų vertinimą, supratimą apie tai, kokia yra viešumai tinkama kalba.

Studijoje nėra imamas teorinės preskriptyvizmo prigimties analizės, bet preskriptyvizmas suprantamas pragmatiškai, kaip kalbos taisyčių visuma (sekant Moschonas 2019). Preskriptyvizmo veiksmingumas tiriamas pasitelkiant tekstyninės analizės metodą. Naudojamosi Radio ir televizijos tekstynu 1960 – 2010 (į kurį yra įtrauktos ir kelios 2011 m. laidos), kuriame yra sukoduoti taisomi

žodžiai, ir tikrinama, ar jų sumažėjo su laiku. Siekiant nustatyti taisomų žodžių radijo ir TV eterijoje kaitą laike, lyginami trys laikotarpiai: sovietinis (1960 – 1987), pereinamasis (1988 – 1992) ir dabartinis (1993 – 2011). Pirmasis kalbos taisyčių sąvadas Lietuvoje išleistas 1976 m. („Kalbos praktikos patarimai“), iki tol taisyčiai buvo publikuojami kalbos klausimams skirtuose žurnaluose. Taigi galima laikyti, kad visu tekstyno apimamu laikotarpiu, nuo 1960 iki 2011 m., kalbos taisyčių praktika egzistavo ir jei ji būtų buvusi sėkminga, tai turėtų atsispindėti taisomų žodžių vartojimo eterijoje statistikoje.

Tiriant į žiniasklaidą nukreipto preskriptyvizmo veiksmingumą, iš pradžių atliktas normintojų diskurso raidos tyrimas. Jis parodė, kad radijas ir televizija Lietuvoje nuo pat veiklos pradžios buvo preskriptyvizmo objektas, jam kelti tam tikri kalbos reikalavimai ir eterio kalba nuolat vertinta. Norint nustatyti, ar ir kaip pasikeitė taisomų žodžių vartojimas radijo ir TV eterijoje, analizuojami bendri taisomų žodžių vartojimo skaičiai, tiksliau – normalizuoti jų dažniai. Pokyčiams paaiškinti atliekama detalesnė kiekybinė ir kokybinė analizė: nagrinėjami taisomų žodžių vartojimo skirtumai ir pokyčiai tarp skirtingų kalbėtojų grupių bei tarp skirtingų laidų žanrų; analizuojama pačių taisomų žodžių kaita skirtingais laikotarpiais, lyginant dažniausiai taisomų žodžių sąrašus; kokybiškai analizuojamos taisomų žodžių funkcijos viešojoje vartosenoje.

Šioje studijoje pristatomas tyrimas remiasi preskriptyvizmo tyrimų tradicija: pirmiausia atliekamas preskriptyvinio į žiniasklaidą nukreipto metadiskurso tyrimas (plg. Spitzmüller 2010; Moschonas 2014), o tada tiriama pati vartoseną, naudojant tokiems tyrimams įprastą tekstynų analizės metodą (žr. tyrimų apžvalgą 1 skyriuje). Mūsų tyrimas šiame kontekste iš dalies išsiskiria tuo, kad analizuojama sakytinės kalbos medžiaga, nes preskriptyvizmo įtaka būtent sakytinei, o ne rašytinei kalbai yra gerokai menkiau ištyrinėta.

Pirmame studijos skyriuje „Tyrimų apžvalga“ aptariamos kai kurios teorinės prielaidos ir sąvokos, reikalingos tolesnei analizei: analizuojami ankstesni preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai, pristatomos analizėje naudojamos dviejų lygmenų indeksiškumo ir stiliaus sąvokos, apžvelgiamas analizei aktualus žiniasklaidos raidos Lietuvoje kontekstas. Antrame skyriuje „Radijo ir televizijos kalba preskriptyviniame diskurse“ analizuojamas preskriptyvizmo, nukreipto į žiniasklaidą, diskursas Lietuvoje. Trečiame skyriuje „Tyrimo metodai ir medžiaga“ pristatoma tyrimo metodologija: taisomų žodžių sąvoka, jų identifikavimo šaltiniai, tyrimui naudotas radijo ir TV kalbos tekstynas. Ketvirtame skyriuje „Taisomų žodžių skaičiaus kaita: kiekybinė duomenų analizė“ analizuojami kiekybiniai taisomų žodžių radijo ir TV eterijoje kaitos bruožai: bendro jų skaičiaus kaita, kaita pagal kalbėtojų vaidmenis ir laidų žanrines grupes. Šiame skyriuje taip pat analizuojami dažniausiai taisomi žodžiai skirtingais laikotarpiais, siekiant nustatyti, ar pavyko iš eterio pašalinti dažniausiai vartojamus taisomus žodžius. Galiausiai, penktame skyriuje „Taisomų žodžių funkcijos ir jų kaita: kokybinė duomenų analizė“ pristatoma kokybinė taisomų žodžių analizė, interpretuojant galimas taisomų žodžių pavartojimo eterijoje priežastis,

ir taip siekiant nustatyti, kokias funkcijas atlieka eteryje vartojami taisomi žodžiai.

2 Tyrimų apžvalga

2.1 Preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai

Lingvistikoje preskriptyvizmas aptariamas iš kelių perspektyvų. Kai kuriems lingvistams šis reiškinys atrodo nesvarbus kalbos mokslui, nes neturi nieko bendra su tikrąja kalbos struktūra ir vartoseną (Millar 1995). Tačiau sociolingvistikoje į preskriptyvizmą žiūrima kaip į neatskiriamą kalbos bendruomenės reiškinį (Cameron 1995), vertą analizuoti įvairiais lygmenimis, be kita ko, ir ideologiniu, klausiant, kokią įtaką preskriptyvizmo ideologija daro visuomenės nuostatoms ir kalbos vartosenai. Preskriptyvizmas kalbos ideologijų aspektu tyrinėtas ir Lietuvoje (be kitų, žr. Vaicekauskienės ir Šepečio sudarytą tomą, 2016). Preskriptyvizmas gali daryti įtaką tokiems ideologiniams aspektams kaip kalbos formų stigmatizavimas, prestižo suteikimas, kalbinis sąmoningumas (*language awareness*) renkantis kalbos variantus. Taip žvelgiant į preskriptyvizmą, jis traktuojamas kaip standartinės kalbos ideologijos dalis ir vienas iš kalbos kitimą galinčių lemti veiksnių (Cameron 1995; Millar 1995; Milroy, Milroy 1999; Moschonas 2019).

Preskriptyvizmo veiksmingumą – įtaką kalbos vartosenai ir jos pokyčiams – nustatyti yra nelengva vien dėl to, kad kalbos kaitą lemia daug veiksnių ir sunku įrodyti vieno izoliuoto veiksnio įtaką. Vis dėlto esama tyrimų, kuriuose preskriptyvistų pastangos gretintos su įvairių kalbos ypatybių (gramatikos, leksikos) pokyčiais. Čia pateikiama trumpa tyrimų apžvalga siekiama atskleisti tokių tyrimų metodologines tendencijas ir aptarti juose nustatytus preskriptyvizmo įtakos veiksnius, kurie galėtų būti naudingi interpretuojant ir mūsų tyrimo rezultatus.

Preskriptyvizmo įtaką vartosenai yra tyrę tiek kalbos istorikai, analizavę preskriptyvizmo klestėjimo laikų – XVII–XIX amžiaus – medžiagą, tiek dabartiniai sociolingvistai, tiriantys šių dienų preskriptyvizmo praktikas ir veiksmingumą. Paprastai tiek vieni, tiek kiti preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai remiasi tekstynų analize, pavyzdžiui, gausiais anglų kalbos istoriniais archyvais (Auer, González-Díaz 2005; Anderwald 2014 ir kt.), vokiečių kalba parašytų laiškų tekstynu (Elsaß 2005), Kanados prancūzų sakininės kalbos tekstynu (Poplack, Dion 2009), arba pačių tyrėjų parengtais kalbos duomenų rinkiniais, pavyzdžiui, čekų televizijos kalbos tekstynu (Hedin 2005). Kadangi ne visais atvejais savaime aišku, kokia yra preskriptyvi norma, arba ji gali kisti laike, tyrimuose kartais taip pat panaudojami preskriptyvinių šaltinių (pvz., norminių gramatikų ar vadinamųjų kalbos vadovų) tekstynai (Auer, González-Díaz 2005; Poplack, Dion 2009).

Tekstynų analizė leidžia palyginti realios kalbos vartosenos faktus su to laikotarpio preskriptyviniuose šaltiniuose užfiksuotais kalbos vartojimo reikalavimais. Literatūroje akcentuojama, kad

preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimui būtinas toks empirija pagrįstas metodas – ne tik siekiant atskirti „faktus nuo fikcijos“ (Anderwald 2014: 14 – 15), bet ir todėl, kad neturint pagrįstų duomenų preskriptyvizmo įtaką linkstama perdėti ir ja aiškinti netikėtus kalbos reiškinius, kurių neišsprendžia paaiškinti kitomis priežastimis (Auer, González-Díaz 2005; Anderwald 2014).

Iš kitur atliktų tyrimų matyti, kad preskriptyvizmas kai kuriais atvejais nedaro įtakos kalbos vartosenai, o kai kuriais atvejais vartoseną veikia. Skirtingą preskriptyvizmo veiksmingumą nustato ir tie patys tyrėjai, analizuodami skirtingas kalbos ypatybes: vienu ypatybių vartoseną preskriptyvizmas paveikia, kitų – ne. Preskriptyvizmas taip pat gali turėti nevienodą įtaką toms pačios vartosenos ypatybėms, bet skirtingais laikotarpiais, arba skirtingoms kalbos atmainoms: pavyzdžiui, nevienodai paveikiama standartinė kalba ir kitos kalbos atmainos. Tokie įvairūs atvejai leidžia svarstyti apie sąlygas, kuriomis preskriptyvizmas gali daryti įtaką kalbos kaitai.

Kaip vieną iš svarbiausių preskriptyvizmo įtakos veiksnių galima nurodyti preskriptyvizmo veiklos institucionalizaciją. Šį veiksnių išskyrė Lieselotte Anderwald (2014), tyrusi vienos anglų kalbos pasyvo konstrukcijos (*passive progressive*) paplitimą Didžiojoje Britanijoje ir JAV XIX – XX a. Ji nustatė, kad XIX a. preskriptyviniai komentarai neturėjo įtakos minėtos gramatinės formos plitimui, t.y. jo nesumažino. Tačiau pastebėtas staigus konstrukcijos vartojimo sumažėjimas JAV nuo XX a. vidurio, ypač ryškus jis buvo laikraščių ir akademinuose tekstuose. Šį sumažėjimą autorė susiejo su laikraščių naudojamais vadinamaisiais stiliumi vadovais, ypač *The New York Times*, bei 1959 m. pasirodžiusiu labai įtakingu plačiai visuomenei skirtu stiliumi vadovu *Elements of style*, kuriame buvo patariama vengti minėtos konstrukcijos ir pasyvo formos apskritai (kaip pastebėta, kalbėtojai yra linkę būti atsargūs ir vengti visų panašių formų).

Anderwald teigia, kad būtent preskriptyvizmo institucionalizacija lėmė preskriptyvizmo įtaką nuo XX a. JAV, nes minėtas stiliumi vadovas *Elements of style* buvo naudojamas universitetuose, taip pat jo patarimus perėmė kiti vėliau leisti vadovai; tikėtina, kad dėl šių patarimų pasyvo formos pradėta vengti ir kompiuteriniuose teksto redaktoriuose bei gramatikos taisylių rekomendacijose. Institucionalizuotu preskriptyvizmu taip pat galima laikyti vidinius laikraščių ar sakininės žiniasklaidos transliuotojų stiliumi vadovus. Skirtingai nei XX a., XIX a. preskriptyviniai komentarai buvo pasklidę po įvairius leidinius ir neturėjo institucinio ar centralizuoto pagrindo, todėl tame amžiuje preskriptyvizmas vartosenos esą nepaveikė (ibid.).

Institucionalizacijos veiksnį taip pat mini Stephanas Elspašas (2005), tyręs šešias vokiečių kalbos vartosenos ypatybes (dvigubus neiginius, įvardžių pasirinkimą po kilmininko ir kitus) XIX a. asmeniniuose laiškuose. Šiame tyrime trimis atvejais konstatuota tam tikra preskriptyvizmo įtaka (poveikis standartinei kalbai, bet ne tarmėms), o kitais trimis atvejais jos nenustatyta. Autorius teigia, kad prie vienos jo analizuotos formos išstūmimo prisidėjo institucinis

veiksny – daugelio vidurinių mokyklų mokytojų pastangos ir jų taikomos sankcijos tą formą vartojantiems moksleiviams. Čia taip pat galima paminėti Denniso E. Barono 1982 m. studiją, kurioje jis aprašė „nuolatines, bet nesėkmingas pastangas reformuoti amerikiečių kalbą“ XVIII a. pab. – XIX a. Jo teigimu, reformuotojai pasiekė labai nedaug rašybos ir tarties pokyčių, tačiau sustiprino kalbos vartotojų nesaugumo jausmą. Kaip viena iš preskriptyvizmo nesėkmių nurodomas „centralizuotos kalbos akademijos nebuvimas“, kas taip pat priskirtina institucionalizacijos veiksmui (Baron 1982, cit. iš Tallack 1983).

Elspašas (2005) nurodo kelis kitus preskriptyvizmo įtakos veiksmus. Preskriptyvizmo įtaką išstumiant tam tikras formas esą mažina tų formų patogumas – vartotojai nelikę atsisakyti patogių ir naudingų kalbos formų. Kitas veiksnys būtų gramatinių formų stigmatizavimo laipsnis – tarp jo tirtų formų kai kurios buvo vadinamos tiesiog „netaisyklingomis“, o kai kurios – primityviomis, vulgariomis, bjauriomis, senamadiškomis, juokingomis ir panašiai. Antruoju atveju preskriptyvizmas buvo veiksmingesnis. Elspašas preskriptyvizmo veiksmingumą taip pat sieja su formų paplitimu vartosenoje – tos formos, kurių preskriptyvizmui nepavyko išstumti, buvo vartojamos visuose Vokietijos regionuose, jų vartojimas neapsiribojo konkrečiu regionu ir joms nebuvo priskirta provincialumo stigma (ibid. 40 – 41).

Prie veiksmių, prisidedančių prie preskriptyvizmo neveiksmingumo, nurodomas ir taisyklių sudėtingumas. Šį veiksnį aptaria Shana Poplack ir Nathalie Dion (2009), analizavusios būsimojo laiko gramatinės raiškos formų pasirinkimą prancūzų sakytinėje kalboje ir neradusios atitikimo tarp gramatikose aprašytų preskriptyvistinių nuostatų ir vartosenos. Jų teigimu, kalbos vartotojai turėtų tapti dalyko profesionalais, kad suprastų gausybę taisyklių ir išimčių. Be to, prisideda ir pačių preskriptyvistų vidinis nenuoseklumas, kai jų patarimai prieštarauja vienas kitam arba kinta (ibid.). Vidinis preskriptyvizmo nenuoseklumas, menkinantis jo veiksmingumą, minimas ir jau minėtoje Barono studijoje (Baron 1982, cit. iš Tallack 1983).

Taigi, apibendrinant, preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimai pateikia skirtingas išvadas – vienais atvejais galima įžvelgti jo įtaką tam tikroms kalbos vartosenos sritims, kitais tokios įtakos nenustatoma. Aptariant preskriptyvizmo įtakos veiksmus, dar reikėtų paminėti ir metodologines šios įtakos įrodymo problemas. Moschonas (2019) teigia, kad preskriptyvizmo veiksmingumą iš esmės yra sunku nustatyti – net jei būtų įrodyta, kad vartosenos pokytis įvyko vėliau nei buvo paskelbti preskriptyviniai taisyimai, tai nereiškia, kad tas pokytis įvyko dėl taisyimų. Kitaip sakant, sutapimas laike nerodo priežastinio ryšio. Be to, gali būti, kad kalbos taisyimas atsižvelgia, užfiksuoja vartosenoje jau atsirandančią pokyčių tendenciją. Taigi, šio autoriaus nuomone, norint įrodyti preskriptyvizmo veiksmingumą, reikia įrodyti dar vieną sąlygą – kad tas kalbos pokytis nebūtų įvykęs, jei nebūtų tapęs preskriptyvizmo objektu, o tai įrodyti yra nepaprastai sunku (ibid.).

Preskriptyvizmo įtakos žiniasklaidos kalbai tyrimai taip pat atskleidžia nevienodą jo įtaką žiniasklaidos kalbai ir leidžia aptarti specifinius su žiniasklaida susijusius preskriptyvizmo veiksmingumo veiksnius. Tyrimai rodo, kad taisyčių veiksmingumas priklauso nuo ideologinių žurnalistų ar žiniasklaidos institucijų nuostatų tam tikrų kalbos atmainų ir formų atžvilgiu ir žiniasklaidos priemonių komercializacijos.

Preskriptyvizmo veiksmingumą žiniasklaidos atžvilgiu gali lemti su nacionalistinėmis vertybėmis siejamos ideologijos. Tokių įrodymų pateikia kai kurie Balkanų šalyse atlikti tyrimai. Siekdami konsoliduoti visuomenę, pabrėžti atskirtį nuo kaimyninių tautų ir griežčiau apibrėžti titulinės tautos tapatybę šių šalių politiniai lyderiai pasitelkė XIX a. siekiančias lingvistinio nacionalizmo idėjas, o kalbos normintojai ėmėsi standartinių kalbų „apvalymo“ nuo gramatikos ar leksikos variantų, bendrų su „priešiškų“ kaimyninių tautų kalbomis. Pavyzdžiui iš Serbijos, Kroatijos ir Bosnijos-Hercegovinos spaudos, radijo ir televizijos buvo reikalaujama vartoti išgrynintą standartinę kalbos atmainą (Langston 1999; Czerwiński 2004; Busch 2009: 50). Nedidelis Kroatijos nacionalinės spaudos leksikos vartosenos tyrimas atskleidė tam tikrą preskriptyvinės politikos sėkmę ir puristinių nuostatų sąsajas su ideologine leidinių pakraipa: normintojų nurodymus buvo linkę įgyvendinti valstybiniai ir nacionalistinės pakraipos leidiniai, tuo tarpu įprastiniams „svetimiams“ variantams pirmenybę teikė tik liberalus, nacionalistinei ideologijai oponavęs laikraštis (Czerwiński 2004). Dar po kelių metų tyrėjai aptarė kintantį santykį su preskriptyvinėmis normomis – mažesnę jų laikymąsi – radijo ir televizijos kalboje. Randantis naujoms sociopolitinėms aplinkybėms Balkanuose ėmė formuotis daugiakalbės, kelias valstybes apimančios sakytinės žiniasklaidos tipas, kuriam yra priimtinos ne tik įvairios vienos kalbos atmainos, bet net ir skirtingos kalbos. Peržengti anksčiau galiojusius kalbinius apribojimus ir pasiekti kiek įmanoma platesnę ir įvairesnę auditoriją transliuotojus skatino komercinės sėkmės siekis (plg. Busch 2009: 55 – 57).

Komercializacijos veiksnys, greta kitų visuomenės ir žiniasklaidos transformacijų, pastebėtas ir tiriant kalbos vartosenos pokyčius Čekijos televizijos pokalbių laidose (Hedin 2005). Kiekybinis tyrimas (pagal fonologijos ir morfologijos duomenis) parodė, kad komunistinio laikotarpio pokalbių laidose beveik išimtinai buvo vartojamas oficialusis čekų kalbos standartas, tačiau vėlesniu laikotarpiu, nepaisant to, kad tuo metu pagal Čekijoje galiojančius įstatymus visų laidų vedėjai privalėjo vartoti vien standartinę atmainą, komercinių transliuotojų laidose, o taip pat ir visuomeninio transliuotojo pramoginėse laidose, buvo vartojama vadinamoji paprastoji čekų kalbos atmaina.

Santykį tarp lingvistinio nacionalizmo ideologijos ir komercializacijos taip pat atskleidžia Pietų Korėjoje atliktas tyrimas. Ilgą laiką televizijai čia buvo priskiriamas autoritetingos nacionalinės institucijos, atsakingos už standartinės kalbos propagavimą, statusas (Park 2010). Prieš dešimtmetį atliktame tyrime konstatuojama, kad nacionalinio transliuotojo vadovams vis dažniau tenka spręsti dilemą

– ar taikytis prie auditorijos poreikių ir teikti pirmenybę pramoginėms laidoms, leidžiant jose vartoti ne vien standartinę kalbą, ar ir toliau vykdyti oficialiąją lingvistinio nacionalizmo programą ir tokiu būdu rizikuoti prarasti žiūrovus, o rinką užleisti ideologinių įpareigojimų nesaistomiems kabelinės ir internetinės televizijos kanalams (ibid. 64).

Puristinės kalbos politikos pavyzdžiu teorinėje literatūroje dar neseniai buvo laikoma Islandija (Spolsky 2004: 64). Naujausi tyrimai rodo, kad Islandijoje preskriptyvizmo paveikumas silpsta dėl globaliosios anglų kalbos įtakos, išaugusio pačių islandų mobilumo bei naujųjų medijų reikšmės. Pastebėta, kad drauge kinta ir skolinių vartosenos polinkiai tradicinėje žiniasklaidoje. Šių dienų televizijoje kalbėtojai kur kas dažniau nei prieš kelis dešimtmečius yra linkę pirmenybę teikti skoliniam, o ne islandų kalbos atitikmenims (Jansson 2015).

Kaip matyti, minėti veiksniai pasireiškia nevienoda preskriptyvizmo įtaka skirtingiems žanrams ir skirtingoms žiniasklaidos institucijoms – pramoginėse laidose ir labiau komercializuotose, siekiančiose apimti įvairesnę auditoriją, žiniasklaidos institucijose preskriptyvistinių reikalavimų laikymasis yra mažiau tikėtinas. Tai patvirtina dar pora tyrimų. Viename tyrime nustatyta didesnė preskriptyvizmo įtaka formaliems žanrams (Meulen 2017). Jenny Stenberg-Sirén, tyrusi Suomijos visuomeninio radijo ir televizijos kanalo švedų kalba diktorių tartį ir jų nuostatas nustatė, kad preskriptyvizmas buvo veiksmingas iš dalies – kai kurias atvejais žinių pranešėjų tartis buvo artimesnė preskriptyviajai normai, kai kuriais atvejais – kasdieninei kalbai. Tuos atvejus, kai tartis atitiko preskriptyviają normą, tyrėja aiškina žurnalistų pritarimu standartinės kalbos ideologijai, siejamai su visuomeninio transliuotojo vertybėmis ir baime nutolti nuo kalbos standarto Švedijoje (Stenberg-Sirén 2018).

2.2 Mikroanalizės sąvokos: socialinės reikšmės indeksai ir stilius

Mūsų tyrimo objektas – leksikos lygmuo. Kaip minėta, kai kalbėtojai renkasi vartoti vieną ar kitą žodį, jų pasirinkimas dažnu atveju bus sąmoningesnis, lengviau sukontroliuojamas nei, pavyzdžiui, tarties ar gramatikos formų pasirinkimas. Taigi šioje studijoje daroma prielaida, kad taisomos leksinės formos radijo ir TV eteryje vartojamos ne tik todėl, kad nežinoma, kad vieno ar kito žodžio „negalima“ vartoti (jei kalbėtojai norėtų laikytis normintojų reikalavimų), bet ir todėl, kad esama situacijų, kai jie sąmoningai teikia pirmenybę draudžiamam žodžiui dėl kokių nors kitų sumetimų, pavyzdžiui, kurdami savo socialinę tapatybę ar stilių.

Šiam skirtumui įvardinti pasitelksime pirmojo ir antrojo lygmens indeksiškumo sąvoką. Indeksiškumas suprantamas kaip lingvistinio varianto (šiuo atveju – žodžio ar žodžio junginio) socialinės reikšmės priklausomybė nuo konteksto¹. Pirmajame indeksiškumo lygmenyje kalbos variantas siejamas su palyginti objektyviomis ir vertybiškai neutraliomis asociacijomis, jam nėra suteikiama naujų reikšmių

(Silverstein 2003). Pavyzdžiui, fonetinis variantas nurodo kalbėtojo priklausomybę tam tikram geografiniam regionui; mūsų atveju – taisomas žodis gali būti įprastas vartotojo tarmai, juo nurodoma į kokį nors objektą ar reiškinį taip, kaip įprasta to vartotojo aplinkoje. Tokio žodžio pavartojimas viešai mums reiškia tik tai, kad kalbėtojas nežino „neleistino“ šio kalbos varianto statuso. Antrojo lygmens indeksiškumas yra metapragmatinė sąvoka ir reiškia, kad kalbos variantas vartojamas kontekstualizuotai, pritaikant jį konkrečiam komunikaciniam kontekstui (Silverstein 2003; Eckert 2008), suteikiant pasirinktam kalbos variantui papildomą ideologinį ar kultūrinį krūvį (Silverstein 2003). Pavyzdžiui, fonetinis variantas ar leksikos skolinys gali būti vartojamas norint perteikti tam tikrą kalbėtojo tapatybę ar sukurti tam tikrą (neformalų, draugišką) pokalbio stilių. Be to, tyrėjai kalba ne tik apie pirmojo ir antrojo lygmens indeksiškumą, bet apie n-jo ir n+1-jo lygmens indeksiškumą, implikuodami, kad indeksiškumo lygmenų gali būti ir daugiau, jei ženklui suteikiama reikšmė re-interpretuojama dar kartą (Silverstein 2003; Eckert 2008).

Taigi pirmojo ir antrojo lygmens indeksiškumo sąvokos atkreipia dėmesį, kad kalbos variantai – konkrečios kalbos ypatybės – neturi visam laikui fiksuotų, nekintančių socialinių reikšmių. Jie gali įgyti vis kitokią reikšmę priklausomai nuo konteksto, jų reikšmė taip pat gali kisti su laiku. Vienu metu gali egzistuoti priskirta reikšmė, bet visada yra galimybė jai keistis arba rasti naujoms reikšmėms, kitaip sakant, esama potencialių reikšmių, arba indeksų, lauko (*indexical field*): pavyzdžiui, standartinė tartis gali turėti ir tokias su kalbėtojais siejamas socialines reikšmes kaip „protingas, rimtas“, ir reikšmes „konservatyvus, nedraugiškas, nešiuolaikiškais“. Indeksų lauke visos reikšmės siejasi ideologiškai ir bet kuri gali būti aktyvuojama konkrečioje kalbos varianto vartojimo situacijoje. Pasitelkiant kokią nors kalbos ypatybę, ne tik nurodoma į jos iš anksčiau turimą indeksinę vertę, bet ir gali būti bandoma suteikti naują (Eckert 2008: 464).

Analizuodami taisomus žodžius, taip pat atskirsime atvejus, kai tokia leksika vartojama tiesiog įvardinti kokius nors objektus ar sąvokas, kai vartotojas ją pasirenka kaip, manytina, įprastą ir patogiausią prieinamą žodį, greičiausiai nežinodamas apie jo „neleistiną“ statusą arba nekreipdamas į tai dėmesio, ir tokius atvejus, kai pavartotas taisomas žodis turi papildomą socialinę reikšmę, lyginant su „leistinu“ atitikmeniu, arba kai žodžiui suteikiama papildoma socialinė reikšmė konkrečiame kontekste. Tokiu atveju kalbėtojas veikiausiai žino apie draudimą, bet daugiau ar mažiau sąmoningai renkasi to draudimo nepaisyti.

Be indeksiškumo lygmenų, kai kuriems taisomų žodžių vartojimo atvejams paaiškinti gali būti pravarti socialinio stiliaus sąvoka, ypač analizuoti toms situacijoms, kai taisomi žodžiai vartojami antruoju indeksiškumo lygmeniu. Bendrąja prasme stilius suprantamas kaip „skirtingi būdai pasakyti tą patį“ (Coupland 2011: 139), individualiam kalbėtojui būdingas sudėtingas leksikos, prozodijos, fonetikos, morfologijos, sintaksės ir diskurso darinys (Eckert 2000).

Sociolingvistikoje stiliaus samprata per keletą tyrimų dešimtmečių evoliucionavo nuo stilistinės variacijos supratimo kaip dėmesio savo kalbai išraiškos (formalumo lygmens) prie stiliaus kaip taikymosi prie pašnekovo ir auditorijos sampratos kol, galiausiai, stilius pradėtas interpretuoti kaip kūrybiškas kalbinių resursų panaudojimas (per)kuriant kalbėtojo tapatybę, apibrėžiant socialines situacijas, struktūras, įsitikinimų sistemas (Schilling 2013).

Pirmoji, sociolingvistikos klasiko Williama Labovo įvesta stiliaus samprata sieja stilių su kalbėtojo dėmesiu savo kalbai (tarčiai). Kalbėdamas neformaliai, kasdiene kalba, kalbos vartotojas neskiria kalbai dėmesio, o formalusis stilius jau būtų labiau kontroliuojamas, į prestižinę kalbos atmainą taikantis kalbėjimas (Coupland 2011: 139; Schilling 2013: 330).

Antroji stiliaus samprata stilių aiškina per taikymąsi prie auditorijos – tai vadinamasis auditorijos kūrimo (*audience design*) modelis, siejamas su kalbinės akomodacijos teorija. Teigiama, kad kalbėtojai pritaiko savo kalbėjimo stilių prie auditorijos – tiesioginio pašnekovo, su kuriuo vedamas pokalbis, arba kitų žmonių, kurie gali girdėti pokalbį. Žiniasklaidos atveju svarbi tokių žmonių grupė yra žiniasklaidos auditorija, ji veikia kaip referentinė grupė, prie kurios taip pat pritaikomas kalbėjimo stilius (*referee design*) (Bell 1984; Schilling 2013).

Auditorijos kūrimo modelis išsamiau paaiškina stiliaus kaitą nei anksčiau aptartas dėmesio kalbai modelis, nes nėra toks vienaplanis – auditorija gali būti suprantama įvairiai ir stilius apima daugiau įvairių kalbos ypatybių. Modelį galima taikyti įvairioms realaus gyvenimo situacijoms, jis įtraukia temos, situacijos įtaką (Schilling 2013). Pagrindinis šio modelio trūkumas – stiliaus pasirinkimai jame suprantami kaip atsakas į auditoriją, nors jie gali būti inicijuojami paties kalbėtojo, ypač orientuojantis į nesamą auditoriją (ibid.).

Naujausiose stiliaus teorijose siekiama įtraukti dar daugiau išorinių variantiškumą lemiančių veiksnių, įskaitant aptartus ankstesniuose modeliuose (auditorija, tema, situacija), tačiau ypač akcentuojama vidinė kalbėtojo motyvacija kurti, formuoti savo tapatybę ir komunikacinę situaciją. Būtent todėl šis modelis vadinamas kalbėtojo kūrimo (*speaker design*) modeliu. Taip suprantant stilių, kalbėtojo pasirinkimai atsiskleidžia kaip sąmoningas kūrybiškumas ir strateginis įvairių kalbos resursų naudojimas. Čia tampa ypač aktuali antrojo lygmens indeksiškumo sąvoka, nes laikoma, kad stilius kuriamas ne vien pasinaudojant esamomis skirtingų kalbos variantų socialinėmis reikšmėmis, bet ir jiems suteikiant naujas reikšmes (Schilling 2013: 340). Šioje stiliaus sampratoje atsiranda kalbėjimo performatyvumo aspektas – kalbėjimo aktas gali būti atliekamas kaip tam tikras pasirodymas, net ir kasdieniniame kontekste, o ypač stipriai jis pasireiškia žiniasklaidoje (Coupland 2007: 146 – 147).

Kalbėjimo situacijos formalumo lygmuo gali paaiškinti didesnes viešųjų kalbėtojų pastangas išvengti taisomų žodžių – pvz., kalbinamas paprastas žmogus gatvėje ar kitur gali taikytis prie žurnalisto ir filmavimo situacijos ir stengtis kalbėti standartiškiau, kaip jis tą supranta. Žiniasklaidai aktualus taikymasis prie pašnekovo

studijoje bei taikymasis prie numanomos auditorijos, pvz., jaunimui būdingų taisyklių žodžių vartojimas į jaunimą orientuotose laidose. Galiausiai, vartojant taisyklius žodžius gali būti kuriama žiniasklaidos kalbėtojo tapatybė ar žaidžiama kalba, siekiant sukurti dėmesį atkreipiantį pasirodymą ar save pateikti kaip žaismingą, jaunatvišką asmenybę.

Vis dėlto net ir skiriant didelį dėmesį kalbėtojo aktyvumui ir veiksniumi (*agency*), žmonės yra ribojami socialinių struktūrų ir normų, todėl nauji stiliai neatsiranda iš niekur. Net sąmoningai kuriant naują tapatybę, naudojamos egzistuojančiais kalbiniais resursais, turinčiais iš seniau suformuotas asociacijas (arba indeksus) ir siejamais su konkrečiomis socialinėmis grupėmis ar asmenybės tipais (ir stereotipais) (Schilling 2013: 342). Taip pat negalima teigti, kad visose situacijose visi kalbėtojai tikslingai ir sąmoningai prisiima pozicijas ir kuria tapatybę – kalbos stilius gali būti ir mažiau sąmoningas ar net automatiškas. Be to, tas faktas, kad kalbėtojas pasinaudoja kokia nors kalbos ypatybe savo tapatybei kurti ar kokiais nors pozicijai išreikšti, nereiškia, kad jo klausytojai suprato jo norimą perteikti socialinę reikšmę (ibid. 343).

Taip pat svarbu, kad net ir siekiant kūrybiškai kurti savo tapatybę, žmonės yra ribojami jiems prieinamų kalbinių resursų (Coupland 2007; Schilling 2013). Kai kurios žmonių grupės disponuoja ne tokiais įvairiais kalbiniais resursais kaip kiti, nes kai kuriems kalbėtojams tenka dažniau dalyvauti įvairiose komunikacinėse situacijose ir atlikti skirtingus komunikacinius vaidmenis palyginti su kitų grupių kalbėtojais: „socialinio dialekto variantiškumas kyla iš skirtingos socialinių grupių prieigos prie komunikacinių situacijų bei veiklų“ (Finegan, Biber 1994). Vadinasi, analizuojant taisyklius žodžius žiniasklaidoje, būtina atsižvelgti į kalbėtojo tipą, jo galimai turimus kalbinius resursus ir atitinkamai interpretuoti leksinių formų pasirinkimus.

Analizuojant diskursą stiliaus aspektu, taip pat pravartu atkreipti dėmesį į *kalbėjimo seką*. Pavyzdžiui, analizuojant stilistinius pasirinkimus galima pastebėti „naujausio pavartojimo“ (*recency*), arba atkartojimo efektą – tai reiškiny, kai kalbos forma pasakoma reaguojant į ankstesnį pasakymą ir jį nedelsiant pakartojant. Kitaip sakant, atsižvelgiama į tai, kiek praėjo laiko nuo ankstesnio to paties kalbos varianto pasirodymo – jei vienas kalbėtojas pavartojo kokį nors tam kontekstui neįprastą, žymėtą žodį, tikėtina, kad kitas greitai jį pakartos. Taip pat gali pasireikšti rezonanso (*resonance*), arba ataidėjimo (*echoing*), efektas – kalbėtojai aktyvuoja potencialaus panašumo (paradigminius) lingvistinius elementus skirtinguose pasakymuose. Paprastai tariant, jei vienas kalbėtojas pavartoja kokį nors išskirtinesnį žodį kokiu nors stilistiniu tikslu, tikėtina, kad kitas pašnekovas gali pratęsti žaidimą nekartodamas visiškai tos pačios formos, bet ją vos perkurdamas (daugiau žr. Podesva, Callier, Jamsu 2012). Tokia stilistika pasižymi kalbiniai žaidimai, ji dažnai pažymi ar įrėmina žaidžiantį, smagų diskursą. Toliau matysime, kad žiniasklaidai toks stilius taip pat gali būti aktualus.

2.3 Žiniasklaidos kontekstas

Kaip minėta aptariant preskriptyvizmo įtaką žiniasklaidos kalbai (žr. 2.1. skyrių), taisyčių veiksmingumas gali būti susijęs su kai kuriais specifiniais veiksniais – žiniasklaidos komercializacija, ideologinėmis žiniasklaidos institucijų nuostatomis. Taigi ir mūsų tyrime, nagrinėjant taisyčių žodžių kaitą, jų funkcijas radijo ir TV eterijoje skirtingais laikotarpiais, atsižvelgiama į žiniasklaidos kontekstą – žiniasklaidos funkcijų kaitą, jos raidos polinkius ir skirtingų laikotarpių viešosios kalbos ypatumus. Kaip matysime vėliau, žiniasklaidos kontekstas leidžia paaiškinti kai kuriuos taisyčių žodžių vartojimo radijo ir TV eterijoje atvejus.

Pirmas svarbus kontekstinis bruožas, kalbant apie Lietuvos sakytinės žiniasklaidos raidą, yra TV ir radijo funkcijų pasikeitimas. Sovietinė žiniasklaida pirmiausia turėjo tarnauti ideologiniams (politiniams) sovietinės valstybės interesams, toks jos pajungimas ideologijai realizuotas per valstybinę visų žiniasklaidos priemonių bei išplėtotą išankstinės ir paskesnės cenzūros sistemą. Su propagandine žiniasklaidos funkcija pirmiausia siejasi vadinamoji naujakalbė, arba medinė kalba, – negyva, nuo kasdieninės vartosenos atitrūkusi kalba, tokia, kuri reiškiasi „negebėjimu kalbėti tiesiai apie paprastus dalykus“ (Greimas, Žukas 1993: 156). Medinei kalbai būdingas turinio trūkumas – ji beveik neperteikia informacijos, nėra susijusi su konkrečiomis praktikomis, neaprašo realaus gyvenimo, ja neretai siekiama nukreipti dėmesį nuo svarbių klausimų (plg. Potsar 2016). Lingvistiniu požiūriu medinei kalbai būdinga nominalizacija, pasyvios ir nuasmenintos konstrukcijos, abstrakcijos, liepiamasis propagandinis tonas, specifinės metaforos (Thom 1989). Medine kalba sovietinėje žiniasklaidoje galima vadinti pakylėtą kalbėjimą, sovietų pasiekimų aukštinimą. Kaip atskleidė ankstesni to meto kalbos tyrimai, tokio stiliaus pasitaikydavo net ir kalbant spontaniškai. Medinė kalba buvo ne tik persmelkusi rašytinę kalbą, bet ir išmokta kalbėtojų tiek, kad ją būtų galima reprodukuoti sakytine forma. Šiame tyrime taip pat atsižvelgiama, ar ir kaip taisyti žodžiai buvo vartojami kaip sovietinės naujakalbės dalis.

Šiandieninėje visuomenėje žiniasklaidos funkcijos siejamos su demokratijos sklaida – žiniasklaida dažnai priiima valdžios kritiko, visuomenės diskusijų tarpininko vaidmenį, tai lemia paprastesnį ir atviresnį kalbėjimą negu buvo būdingas sovietmečiu, taip pat daug didesnį spontaniško kalbėjimo ir dialogo vaidmenį, lyginant su rašytine, iš anksto parengta kalba, labiau būdinga sovietmečiui. Antra, šiuolaikiniam radijui ir televizijai itin svarbus komercinis jų veikimo pagrindas – siekis pritraukti ir išlaikyti auditoriją. Dėl šių tikslų žiniasklaidoje dominuoja pramoginė funkcija, daug vietos skiriama pramoginėms laidoms, pramoginį pobūdį įgyja ir diskusijos politinėmis, visuomeninėmis temomis, kai svarbi konfrontacija ir sensacijos.

Posūkis į komercializaciją, santykio su auditorija familiarėjimas lemia, kad kalbos vartoseną radijuje ir televizijoje šiandien jau

nelaikoma grynai vieša, o yra įvardijama kaip pusiau viešas diskursas (Hedin 2005: 44). Jam būdingas tam tikras viešų-formalių ir privačių-neformalių pokalbių derinys, kai intymumo lygis, ribos tarp privataus ir viešo bendravimo, tarp pramoginės ir informacinės funkcijos nustatomos kiekvienos laidos ir kiekvieno konkretaus pokalbio atveju. Bene ryškiausiai šis pokytis pasireiškia Normano Fairclougho įvardintu konversacionalizacijos (*conversationalization*) reiškiniu – viešasis diskursas imamas modeliuoti pagal kasdieninio pokalbio pavyzdį, „pokalbį“ bendrąja prasme (Fairclough 1994: 236), ar, paprasčiau tariant, privačiai, neformaliai aplinkai būdingas pokalbis darosi vis labiau priimtinas ir įprastas bendraujant viešojoje erdvėje (ibid. 204). Aptariant kalbines neformalėjimo raiškas taip pat vartojamas kolokvializacijos (*colloquial*– būdingas šnekamajai kalbai) terminas. Kolokvializacija pasireiškia polinkiu vartoti neformaliajam stiliui būdingą leksiką, frazeologiją, sintaksines sakytinės kalbos struktūras, sakytinės kalbos citatas, perpasakojimus ir pan. (Fairclough 1992: 98). Kaip matyti iš tyrimų apžvalgos, žiniasklaidos komercializavimas kai kuriose šalyse paskatino žiniasklaidos veikėjus mažiau laikytis preskriptyvių reikalavimų kalbai. Taigi tikėtina, kad ir Lietuvoje kai kuriuos taisomų žodžių vartojimo dabartiniame radijo ir TV eteryje atvejus bus galima paaiškinti pramoginiais tikslais bei konversacionalizacijos tendencijomis.

Mūsų tyrimui aktualu išskirti pereinamąjį TV ir radijo raidos laikotarpį (1987 – 1992). Šiuo laikotarpiu pradėta kalbėti apie daugelį anksčiau nutylimų dalykų, transliuoti nemažai naujų, kitokių negu anksčiau laidų, žiniasklaidoje ėmė pasirodyti kalbėtojai, kuriems anksčiau į eterį būtų buvęs užkirstas kelias. Taigi pagrindiniu šio laikotarpio bruožu turbūt reikėtų įvardinti „gyvojo žodžio“ atgimimą (Valiulis 1988) – atsiradusią galimybę kalbėti viešai laisvai ar bent gerokai laisviau negu anksčiau. Kaip atskleidė ankstesni mūsų tekstynu paremti tyrimai, pereinamasis laikotarpis ne tik pagal formalius žiniasklaidos raidos bruožus, bet ir įvairių kalbos ypatybių atžvilgiu yra tarpinis tarp sovietinio ir dabartinio, jis turi tiek ankstesnio, tiek vėlesnio laikotarpio požymių (pvz., žr. Aleksandravičiūtė, Vaicekauskienė 2012; Girčienė, Tamaševičius 2012; Nevinskaitė 2016). Toliau knygoje bus aptiriamos taisomų žodžių vartojimo funkcijos tuo laikotarpiu, žiūrima, ar jame galima rasti ir specifinių, pereinamajam laikotarpiui būdingų atvejų.

3 Radijo ir televizijos kalba preskriptyviniame diskurse

Radijo ir televizijos kalba Lietuvoje iki šiol sulaukia ypatingo kalbos normintojų dėmesio. Viena iš tokio dėmesio apraiškų – nacionaliniuose dienraščiuose skelbiamos Valstybinės kalbos inspekcijos pareigūnų ataskaitos; jose ne tik vardijamos patikrintose laidose užfiksuotos „kalbos klaidos“, pateikiami sunorminti atitikmenys, bet ir viešinamos taisyklingumo reikalavimams „nusižengusių“ laidų vedėjų pavardės. Kadangi tokia institucionalizuoto preskriptyvizmo praktika šiandieniniame

vakarietiškame kontekste yra unikali (plačiau žr. Tamaševičius 2012a: 18 – 40, Vaicekauskienė 2017a: 303), šiame skyriuje ketiname apžvelgti, kokia buvo tokias preskriptyvines nuostatas įtvirtinusios kalbinės ideologijos raida. Tyrimo objektas – sakytinės žiniasklaidos kalbai skirtas kalbos normintojų diskursas nuo lietuviško radijo atsiradimo laikų. Medžiaga rinkta iš reprezentatyvios duomenų bazės *apiekalba.sociolingvistika.lt*, kurią sudaro daugiau nei tūkstantis tekstų ir dokumentų, susijusių su kalbos standartizavimu, vertinamųjų straipsnių apie žiniasklaidos kalbą, debatų ir komentarų apie kalbos politiką.

Kalbos normintojų nuostatos toliau aptariamos išskiriant keturis laikotarpius: pradedama nuo kalbos klausimų prieškarinio Lietuvos radiofone, tada aptariamas sovietinis (1960 – 1987), pereinamasis (1988 – 1992) ir dabartinis (nuo 1993) laikotarpiai. Daroma prielaida, kad šiuos laikotarpius žyminčios permainos žiniasklaidoje ir visuomenės gyvenime turėjo atsispindėti ir metalingvistiniame diskurse. Kiekvienas laikotarpis bus aptariamas susitelkiant į du esminius aspektus: kokie reikalavimai keliami eterio kalbai ir kaip ji vertinama aptariamuoju metu.

3.1 Kauno radiofonas: kova su kalbiniais tautos priešais

1926 m. veiklą Kaune pradėjęs Valstybės radiofonas buvo įsteigtas mokslo, meno, informacijos ir kitoms kultūros žinioms platinti. Į kalbos klausimus dėmesys buvo atkreiptas 1928 metais: tuo metu radiofone pradėtos rengti kalbos valandėlės, o jų vedėju tapo profesorius Juozas Balčikonis. Šiose šviečiamojo pobūdžio laidose klausytojai būdavo mokomi vengti tų kirčiavimo, žodžių darybos, sintaksės ir žodyno variantų, kuriuos to meto normintojai laikė klaidomis. Tais pačiais metais Balčikonis paskelbė net du programinius tekstus, kuriuose suformulavo pagrindines ir iki šiol tebenaudojamas ideologines nuostatas sakytinės žiniasklaidos atžvilgiu. Šių tekstų svarbą liudija tai, kad tiek sovietmečiu, tiek ir po 1990 m. į šiuos tekstus būdavo referuojama, jie būdavo vertinami kaip atskaitos taškas radijo ir televizijos kalbos būklei aptarti (be kitų, žr. Pupkis 1982; Pupkis 1987; Klimavičius 1990). Pastebėtina, kad Balčikonis ilgainiui pradėtas laikyti „kalbos tėvo“ Jono Jablonskio įpėdiniu ir didžiausiu autoritetu (bent jau patiems kalbininkams) (Raila 2016: 124), taigi šia prasme autoriteto galios įgijo ne tik pats jo mokymas apie kalbą, bet sektinu imtas laikyti ir pats kalbėjimo, argumentavimo būdas.

Pirmajame tekste „Kada prabilsta antena...“ Balčikonis (1928a: 8) pabrėžė, kad radijas, kaip ir mokykla, privalo teikti „geros“ kalbos pavyzdį ir jos mokyti, antraip klausytojų kalba būsianti sugadinta:

Kada prabilsta antena, vilnys netaisyklingos kalbos eina per visą Lietuvą. Tūkstančiai žmonių klausosi ir pratinasi į oru leidžiamą nuo radio stoties viršūnių žargoną <...>. Radio stotis yra svarbi įstaiga, ir reikia, kad jos kalba būtų gera. Tada ji galėtų būti kalbos mokytoja. O tam reikia, kad radio „dėdės“ išlaikytų lietuvių kalbos egzaminus lygiai su kitais mokytojais ir išlaikytų ne juokais <...>. Kol egzaminų neišlaikė, turėtų savo pranešimus duoti mokantiems kiekvieną kartą ištaisyti ir iš ištaisyto teksto skaityti, kad

negadintų klausytojų kalbos <...>. Iškraipyta kalba yra mūsų tautos priešas. Reikia nuo jo gintis. Dabar radio stotis perėjusi į krašto apsaugos ministeriją. Kaip žinome, karo žmonės su tautos priešais daug ceremonijų nedaro – reikėtų, kad užkirstų kelią ir tam priešui, kuris lenda pro radio stotį. (ibid.)

Pasakymais „žargoniška“ ir „iškraipyta“ kalba čia veikiausiai apibūdinama įvairialypė to meto viešoji kalba, neatitikusi kalbos valandėlėse aiškinamų taisyklių. Reikia turėti omenyje, kad didžioji dalis to meto gimtakalbių lietuvių normine lietuvių kalba buvo pramokę rašyti, bet ne kalbėti (Subačius G. 2017: 31). Ko gero, nebuvo daug ir tų „mokančiųjų“ kalbą, kurie, Balčikonio raginimu, turėtų ištaisyti tekstus, parengtus skaityti per radiją. Nepaisydamas šių aplinkybių autorius savo argumentams sustiprinti pasitelkia galingą karo metaforą – „netaisyklingą“ radijo kalbą prilygindamas naikintiniams tautos priešams. Mums šiuo atveju svarbus ne tik pats galios vertinti viešąją kalbą priskyrimas tuo metu negausiems profesionaliems kalbininkams, bet ir kategoriškumas, kai nepaliekama vietos kitai perspektyvai, o iš kalbėtojų reikalaujama besąlygiško paklusnumo.

Nors minėtame Balčikonio tekste nėra įvardyta, kokie konkretūs leksikos variantai jam kliuvo eteryje, tam tikrą vaizdą galima susidaryti iš kitų viešai skelbtų kalbos taisyčių. Nemažai duomenų randame paties Balčikonio parašytoje recenzijoje apie Vinco Mykolaičio-Putino romano „Altorių šešėly“ „kalbos klaidas“. Čia pateikiamas gana ilgas sąrašas taisyčių skolinių, veikiausiai plačiai vartotų tiek tarmėse, tiek raštijoje, taip pat ir kitų vartosenoje įprastų žodžių: *žiuristas, parėdas, priklaus, bujoti, bevėlyti, dasiprotėti, klaupkos, berods, randasi, sekantis, pramatyti, iššaukti* ir kitų (žr. Balčikonis 1935: 45). Dalis šių žodžių gerai žinomi ir šių dienų lietuviams. Jų taisyčio tradicija, susijusi su lingvistiniu nacionalizmu, radosi dar tautinio atgimimo laikais XIX a. pabaigoje (plačiau žr. Tamaševičius 2011b: 148 – 150). Tuo metu kalba, tapusi pagrindiniu nacionalinio tapatinimosi veiksmu, privalėjo pagrįsti ir etninės tautos grynumo idėją, prisidėti prie visuomenės homogenizavimo, o tam reikėjo išgryninti ją nuo kitų kalbų elementų, visų pirma, bendrų su lenkų kalba. Būtent lingvistinio nacionalizmo kontekste dar daugiau svorio įgauna Balčikonio pavartota „tautos priešas“ metafora. Iš vėlesnių laikotarpių kalbos medžiagos bus matyti, kad ši grynumo principu įvardijama norminimo praktika (nors ir skirtingai motyvuojant) tęsiama iki šiol.

Antrajame tekste Balčikonis įvardijo ir priemonę taisyklingumo tikslui pasiekti. Jo teigimu, atsižvelgiant į tai, kad viešiesiems, taip pat ir radijo, kalbėtojams trūksta patriotinio sąmoningumo gerinti savo kalbą, būtinas valdžios įsikišimas ir baudos:

Vadinas, jei norim gerai išmokti lietuviškai, turim aplink girdėti taisyklingą kalbą. Turi būti taisyklinga kalba bažnyčių, spaudos ir įvairių mūsų krašto įstaigų. Išimties negali sudaryti ir radio stotis. Esu rašęs apie aukštesnių įstaigų kalbos nemokėjimą, bet rašymas nieko nepadeda. Sakysim, kaip per radio plūdo po visą Lietuvą netaisyklinga kalba, taip ir ligi šiol tebeplūsta. Lietuvių kalbai mūsų priedermės jausmas taip atbukęs, jog mažiausios gėdos neturim netaisyklingai kalbėti. Apeliavimai į mūsų patriotizmą atsimuša kaip

žirniai į sieną. Matyti tik tada pasitaisys lietuvių kalbos reikalai, kad valdžia ims už nemokėjamą šalinti nuo vietų arba kitaip bausti – kito išėjimo nėra. Lauksim tokios valdžios. (Balčikonis 1928b: 113)

Istorija rodo, kad preskriptyvistų diskurse baudų ir šalinimo nuo mikrofono už padarytas kalbos klaidas idėjos buvo kartojamos kelis dešimtmečius, kol galiausiai buvo realizuotos po 1990-ųjų. Svarbus čia ir dar vienas, iki šiol atpažįstamas motyvas – tai vertinamųjų tekstų autorių paternalizmas ir kalbos vartotojų moralizavimas (plg. apie vėlesnių kalbos kultūros straipsnių stilių žr. Vaicekauskienė 1997). Pavyzdžiui, 1933 m. pradėto leisti „Gimtosios kalbos“ žurnalo pirmajame numeryje apibendrinama, kad, nepaisant Balčikonio pastangų, atotrūkis tarp siekiamybės ir kalbinės tikrovės tiek radiofone, tiek ir visuomenėje nemažėja. Atsakomybė už tai tenkanti eiliniams radijo prelegentams, esą nepaisantiems kalbos valandėlėse kartojamų pamokymų:

Ar visas tas J. Balčikonio triūsas nėra bergždžias, ar jis nenuėina vėjais? Tuoju po lietuvių kalbos paskaitos gali išgirsti tokių klaidų, už kurias J. Balčikonis neseniai čia barėsi. Visas jo darbas to paties radio bangomis griauamas. Klausytojai visiškai teisingai šitai mano: Balčikonis už kalbos klaidas barasi dėl to, kad toks jo amatas. Bet, matyti, niekas jo neklauso, net mums skaitantieji ponai nesinaudoja jo pamokymais. Tad ko čia mums užkampių žmonėms žiūrėti tų taisylių. (Talmantas 1933: 6)

Nerimaudami dėl „kalbos ydų ir šiurkštybių gausos“ (ibid.7) kalbininkai savo publikacijose kartoję Balčikonio reikalavimus įdarbinti radiofone daugiau kalbos redaktorių, kad jie sektų „paskaitininkų, artistų ar deklamatorių tartį ir šiaipjau kalbinę kokybę ir jiems patarimus duotų“, patartų vadovybei, kurie kalbėtojai „su mikrofonu turėtų atsisveikinti“ (Čižiūnas 1936). Priekaištus radiofono kalbai „Gimtosios kalbos“ autoriai palydėdavo ir informacija apie klausytojų skundus dėl laidų dalyvių kalbos – pavyzdžiui, apie 1935 m. grupės lietuvių kalbos mokytojų rezoliuciją Švietimo ministerijai, prašant „atkreipti dėmesį į Valstybės Radiofono direktorių ir programos dalyvių kalbą, kad ji būtų taisyklingai kirčiuojama, be svetimybų ir kitų trūkumų“ (Skardžius 1936: 10). Šis faktas veikiausiai buvo svarbus dar kartą argumentuojant, kad viešosios kalbos reikalų turėtų imtis ir valdžia:

Jei mes tikrai norime, kad mūsų kraštas būtų nepriklausomas, būtinai turime žiūrėti, kad ir mūsų bendrinė kalba būtų laisva nuo visokių piktžolių, nes nuolatinis viešosios kalbos niokojimas ir jo toleravimas kaip tik geriausiai parodo mūsų nedrausmingumą ir apsileidimą. Turime visi gerai atsiminti, kad kalba yra tikriausias žmogaus dvasios atspindys. Tad tie, kurių tiesioginė priedermė yra šalinti visą šią negerovę, turėtų tuo susirūpinti, nes nuo mūsų balso diržingiesiems nei šilta, nei šalta. (Skardžius 1936: 11)

Iš šio „Gimtosios kalbos“ straipsnio matyti, kad nemažai daliai išsilavinusių žmonių kalbinės preskripcijos nelabai nerūpėjo. Siekiant didesnio įtaigumo to meto vartoseną kalbos normintojų lyginama su grėsme šalies nepriklausomybei, o kalbos taisylių nepaisantys kalbėtojai – su žemos dorovės asmenims, taigi ir toliau apeliuojama į patriotizmą ir moralizuojama. Veikiausiai neatsitiktinai šių neigiamų

vertinimų kontekste nacionalinėje to meto spaudoje kilo iniciatyvų institucionalizuoti kalbos priežiūrą. Vieni autoriai siūlė sekti Vokietijos pavyzdžiu ir įsteigti valstybinę „kalbos globos ir ugdymo įstaigą“ (Ganda 1937)², kiti svarstė galimybę jau esamą Lietuvos kalbos draugiją paversti „valstybės organo autoritetą turinčia įstaiga“, kurioje veiktų radijo ir teatro kalbos kritikos skyrius (Čižiūnas 1938). „Gimtosios kalbos“ leidėjai idėją suteikti kalbininkams institucinių galios svertų priėmė kaip „susirūpinusios bendrinės kalbos kultūra šviesuomenės balsą“, raginantį „drausmingumu ir darniomis pastangomis“ nugalėti įsikerojusias kalbos ydas ir tvirtu žingsniu žengti „tobulesnio mūsų tautinės kultūros rytojaus keliu“ (Apžvalga 1938: 75). Tolimesnius kalbos politikos pokyčių svarstymus nutraukė sovietinė okupacija, iš esmės pakeitusi taip pat ir Valstybės radijo veidą beidvasiā.

Analizuodami vėlesnius laikotarpius matysime, kad Kauno radiofono laikais suformuluotos pagrindinės ideologinės nuostatos bus ir toliau kartojamos³. Aptariamuose tekstuose matysime argumentus, kad radijas (o vėliau ir televizija) mokytų eilinius žmones taisyklingos kalbos. Kartosis ir neigiami kalbinės tikrovės vertinimai, kai dėl atotrūkio nuo sunormintos kalbos bus kaltinami kalbėtojai, radijo ir televizijos vadovai. Apibendrinant prieškarinio diskursą galima teigti, kad ypatingesnės institucinės galios preskriptyvizmas tuo metu neturėjo. Tai patvirtina ne tik apgailestavimai, kad kalbininkų „niekas neklauso“, bet ir nuolat kartojami siūlymai pradėti taikyti baudas, idėjos steigti valstybinę kalbos priežiūros įstaigą. Svarbu paminėti ir tai, kad tais laikais nebuvo ir jokio visiems privalomo kalbos taisyklų sąvado. 1939 m. „Gimtosios kalbos“ bendradarbių parengtas „Kalbos patarėjas“ buvo klasikinės kalbos rekomendacijų leidinys, nepretendavęs į „privalomąjį“ statusą. Vadinasi, nebuvo ir teisinio pagrindo iš radijo kalbėtojų reikalauti besąlygiškai vykdyti normintojų reikalavimus. Kalbinės rekomendacijos tapo privalomos jau sovietmečio „norminamųjų veikalų“ rengėjų iniciatyva.

3.2 Sovietmetis: tarp kalbos kultūros laimėjimų, kalbos kulto ir administracinių priemonių

Nuo pirmųjų 1940 m. okupacijos dienų radijas buvo paverstas Lietuvos gyventojų sovietizavimo įrankiu. Atsisakius pagrindinių Valstybės radiofono bendradarbių paslaugų, vadovaujantis vien propagandiniu Maskvos radijo etalonu, nebeliko ir pirmųjų dešimtmečių tradicijų tęstinumo (Aleknonis 2006: 74). Po karo į Vakarų pasitraukus beveik visiems žymiausiems to meto kalbininkams (Lietuvoje pasiliko tik Juozas Balčikonis), kalbos reikalų radijuje ir televizijoje (ji pradėjo veikti 1957 m.) ėmėsi nauja, jau pokario metais mokslus baigusi normintojų karta. 1967 metais, Vilniuje susibūrę į kalbos sekciją prie Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos, kalbos normintojai tapo pirmąja „kalbos specialistų“ institucija, išsiskelusia tikslą kontroliuoti ir žiniasklaidos kalbą⁴. Sovietinėje visuomenėje kalba, kaip viena iš viešosios veiklos sričių, buvo priskirta šios srities specialistų – kalbininkų – priežiūrai.

Tokioje specialistų visuomenėje žmonės, įgiję tam tikrą specialybę ir gavę iš valstybės darbą (ar veikdami kaip visuomeninė draugija), tuo pačiu įgydavo ir pareigą kontroliuoti tikrovę, „kelti viešumon“ profesinės srities trūkumus (apie kuriuos atitinkamos organizacijos sužinodavo iš gyventojų skundų) ir pareikalauti imtis priemonių, kad padėtis toje srityje nuolat gerėtų. Specialistų statusas įgalino to meto kalbininkus prisistatinėti viešosios kalbos kontrolieriais, rengti kontrolinius reidus valgyklose, autobusų stotyse, teatruose ir pan. (plg. Raila, Subačius 2012a: 160 – 161). Kalbos vartotojams šiame modelyje tenka vien pasyvių pagalbos prašytojų, pacientų vaidmuo:

Taisyklingos kalbos propaguotojams, turbūt, artimiausi yra sanitarijos ir higienos specialistai. Visų jų svarbiausias uždavinys – neleisti plisti ligoms, atgrasyti žmones nuo negerų įpročių. Kasdienį kalbos sanitarijos darbą uoliai dirba mūsų leidyklų, žurnalistų, laikraščių, radijo ir televizijos redakcijų stilistai ir redaktoriai. <...> Mokomąsias laidas stebi tūkstančiai moksleivių, šimtai studentų. Laidų vadovų daromos klaidos akimirksniu pasklinda po visą Lietuvą ir, it kokie virusai, prasiskverbia į klausytojų kalbą. Todėl visų laidų dalyviai turėtų konsultuotis su redaktoriais, kalbininkais, kad sugebėtų sąmoningai kontroliuoti savo kalbą, sistemingai ją tobulinti. (Pakerys 1976: 11)

Šioje ištraukoje kalbos specialistų autoritetas įtvirtinamas, regis, neatremiamu retoriniu argumentu, atspindinčiu to meto preskriptyvistų požiūrį tiek į kalbėtojus, tiek į kalbos vartoseną eterijoje. Netaisyklingai kalbantys žmonės čia traktuojami kaip nevaleikos, kuriuos reikia atgrasyti nuo „negerų įpročių“, o „klaidų“ darantys radijo ir televizijos laidų vedėjai – kaip visuomenės kenkėjai, platinantys grėsmingus kalbos „virusus“, kuriais užsikrėsti gresia vien pasiklausius jų vedamų laidų. Kalbininkų palyginimas su sanitarijos ir higienos specialistais šiuo atveju suponuoja prievolę besąlygiškai paklusti jų nurodymams. Aptariamo diskurso raidai šioje ištraukoje aktuali nuostata toliau neigti kalbinės vartosenos tikrovę bei stiprėjantis polinkis nenorminės kalbos vartojimą sieti su apsilaidimu ir amoralumu (plačiau žr. Subačius G. 2016b: 131).

Šio laikotarpio programiniu tekstu galima laikyti 1971 m. LTSR radijo ir televizijos komiteto savaitraštyje „Kalba Vilnius“ (šis leidinys pradėtas leisti 1956 m.) paskelbtą išsamų apžvalginį tekstą „Eteris – gyvosios kalbos mokykla“, kurį sudarė trijų kalbininkų parašytos atskiros sklitys (Grinaveckienė 1971: 13; Pupkis 1971: 13; Vaitkevičiūtė 1971: 13). Pagrindinė jo žinia – jau prieškarium išsakyta nuostata, kad iš radijo ir televizijos „gyvosios kalbos“ mokosi visų kartų žmonės, tik čia jau raida vertinama kaip tarybinės visuomenės laimėjimas:

Kiek televizijos kalba prisideda prie mūsų plačiosios visuomenės kalbos kultūros, kiek ji prisideda prie bendrinės kalbos norminimo? Pasiklausius televizijos sakomojo žodžio, galima konstatuoti, kad mūsų televizija šiam dalykui skiria ypatingą dėmesį, kad ji nuolat stengiasi kelti savo kalbos kultūros lygį, operatyviai šalinti pasitaikančias kalbos klaidas, siekia savo kalbą padaryti plačiųjų liaudies masių šnekamosios kalbos pavyzdžiu, tuo atlikdama didžiulės svarbos norminamąjį bendrinės šnekamosios kalbos kultūros darbą. (Grinaveckienė 1971: 13)

Iki šių dienų tai, ko gero, vienintelis toks teigiamas televizijos kalbos įvertinimas, neatsiejamas nuo bendro ideologinio konteksto, kuriame nuolat turėjo būti giriamasi laimėjimais, ypač lyginant su prieškarinio radijo (apie sovietinio laikotarpio laidas žr. sk. 6.1). Straipsnyje taip pat deklaruojamas tikslas, kad vadovaujant kalbininkams gerėtų visų eteryje žodį gaunančių kalbėtojų kalba – ne tik profesionalių pranešėjų ir laidų vedėjų, bet ir „tūkstančių darbininkų ir kolūkiečių, kurie kasdien vis dažniau pasirodo prie mikrofono“ (Pupkis 1971: 13). Verta pastebėti, kad nuo prieškarinio sovietinio laikotarpis skiriasi ir „taisyklingos kalbos propaguotojų“ gausa bei naujomis techninėmis galimybėmis, sudariusiomis sąlygas kalbininkams (ir ne tik jiems) nuolat kontroliuoti pranešėjų kalbą. Kaip teigiama cituojamame traipsnyje: „Skaitomos laidos pačiam pranešėjui nežinant įrašomos į magnetofoną ir svarstomos, į svarstymus kviečiamas kalbininkas“ (žr. Vaitkevičiūtė 1971: 13).

Devintojo dešimtmečio pradžioje metalingvistinių kalbos normintojų tekstų tonas kiek pasikeičia. Reikalavimas, kad visi, prabylantys eteryje, privalo kalbėti taisyklingai, vis dažniau remiamas etiniais ir ideologiniais argumentais „žmogaus negebėjimas taisyklinga kalba reikšti minčių verčia įtarti, kad ir pačios mintys veikiausiai yra „luošos“ ir „netaisyklingos“ (Pikčilingis 1982: 4). Sužinome, kad be ydų eteryje nėra nė vieno – pavardėmis ir klaidų sąrašais viešinami net ir labiausiai patyrę diktoriai, populiariausi radijo vaidinimų ar televizijos filmų aktoriai, sporto komentatoriai (plg. Vitkauskas 1981a, Vitkauskas 1981b, Būda 1982). Nors daugiausia priekaištaujama dėl tarties ir kirčiavimo dalykų, toliau fiksuojamos vis tos pačios leksikos klaidos: pavyzdžiui, *kaip nekeista, kažkur tai, išsireiškimas, randasi, reiškia, kažkas tai, nu, vis tik*.

Ko gero neatsitiktinai būtent šiame kontekste savitraštyje „Kalba Vilnius“ pasirodo dar vienas programinis tekstas „Neapsiriboti tuo, kas padaryta“ (Pupkis 1982: 4). Pasidžiaugus, kad tos klaidos, dėl kurių priekaištavo Balčikonis Kauno radiofone, tarybų Lietuvos radijuje ir televizijoje yra „neįmanomas dalykas“ (jų nedarą „net prasčiausi“ kalbėtojai), konstatuojama, kad trūkumų vis dar esama – juos pastebintys išprusę žiūrovai ir kalbos mokytojai. Žiūrovų skunduose esą „rūstaujama“ dėl televizijos ir radijo laidų kalbos, nurodoma „nemaža stambių kalbos klaidų“. Išėjus siūloma ieškoti iš žurnalistų reikalaujant „kalbos kulto“:

Galima čia, žinoma, guostis, kad ne visos laidos nusipelno kritikos, kad stambių klaidų daugiau kviestinių žmonių kalboje. Bet kliautis laiko perspektyva („su bendruoju kalbos gerėjimu visos klaidos savaimė išnyksiančios...“) ir žurnalistų gera valia kažin ar galima jau vien todėl, kad televizijoje nėra to, Suchomlinskio žodžiais tariant, kalbos kulto, visuotinio supratimo, kad kalba yra žurnalistų darbo įrankis, būtiniausia kalbų įtaigumo priemonė. (Pupkis 1982: 4)

Čia remiamasi sovietinio ukrainiečių pedagogo Vasilijaus Suchomlinskio (1918 – 1970) sparnuotu posakiu apie tai, kad mokykla tikru kultūros židiniu taps tik tuomet, jei joje bus puoselėjami keturi kultai: Tėvynės kultas, žmogaus kultas, knygos kultas ir kalbos kultas (Trimakienė 2007: 44). Ištrauka iliustruoja,

kaip tuometinė standartizavimo ideologija preskriptyviają normą pakylėja iki religinės kategorijos statuso. To meto suvokimu kalbinės raiškos variantiškumas, panašiai kaip ir nuomonių įvairovė, mąstymo individualumas, laikomi vienai tiesai prieštaraujančiais, klaidingais ir atmestinais dalykais (plg. Subačius G. 2016b: 131 – 132). Vadinasi, tarybinis pilietis norminamųjų veikalų nurodymams turėtų paklusti taip, kaip religinė bendruomenė paklūsta savo kulto lyderio nurodymams. Be kulto metaforos, eteryje užfiksuotos „klaidos“ įvardijamos ir kaip vartosenos stichija, kelianti grėsmę komunikacijos turiniui:

Taigi televizijoje kalbos taisyklingumo atžvilgiu galima skirti bent tris kalbos sluoksnius: pranešėjų, skaitančių ELTOS ir šiaip geriau parengtus pranešimus ir pavyzdinių laidų kalbą, daugelio etatinių darbuotojų (redaktorių, vadovų), pagaliau kviestinių vadovų kalbą. O jeigu dar pridursime visų kitų televizijos svečių itin margą kalbą, turėsime tą katilą, kuriame kunkuliuoja visa kalbos stichija, vadinamoji kalbos vartoseną. Pasiduoti šitai stichijai reikėtų plaukti pasroviui, o ne stengtis pajungti ją savo tikslams. Tik visiškai nugalėta stichija leis sukcentruoti dėmesį į turinį, perteikti pažangiausias pasaulio idėjas ir veiksmingiausiai auklėti naują komunizmo visuomenės žmogų. (Pupkis 1982: 4)

Čia atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad geriausiai kalbos normintojai vertina propagandinius pranešimus. Nepaisant medinės kalbos trafaretų, tokia kalba pateikiama kaip etalonas. Kovai su vartosenos variantiškumu pagrįsti citatoje pasitelkiamas argumentas, naudojamas ir kituose šio laikotarpio metalingvistiniuose tekstuose: ideologinių tikslų vardan kalbinės raiškos įvairovė privalo būti „pajungta“ ir „nugalėta“, o kad taip įvyktų, esą reikia įgyvendinti specialistų teikiamą siūlymą – stiprinti institucines kalbinės kontrolės galias, pavyzdžiui, Radijo ir televizijos komitete, greta jau turimų kalbos redaktorių, įdarbinti kalbos reikalų kontrolierių ir suteikti jam specialią įgaliojimą:

Tokio darbuotojo pareigos būtų ne taisyti konkrečių scenarijų ir laidų kalbą (tai turi daryti patys rengėjai), bet daug platesnės – vadovauti visam TVR kalbos tvarkymo ir kultūros darbui, būti ryšinininku tarp televizijos, radijo ir kalbininkų, skleisti kalbos praktikos naujienas visam kolektyvui, konsultuoti konkrečiais kalbos klausimais televizijos žurnalistus, gal net iš pradžių aprobuoti silpniau kalbą mokančių redakcijų parengtas laidas. Jam priderėtų organizuoti sistemingus konkrečių laidų kalbos aptarimus, rūpintis menčiau kalbą mokančių žurnalistų mokymu, prižiūrėti, kad visos redakcijos turėtų būtinos kalbos kultūros literatūros <...>. (Pupkis 1982: 4)

Cituojamos eilutės skamba tarsi ištrauka iš jau parengtos pareiginės instrukcijos. Galima spėti, kad dėl būsimo darbuotojo statuso veikiausiai jau buvo susitarta. Mūsų tyrimui čia itin svarbu, kad šiuo laikotarpiu kalba tampa administracinėmis priemonėmis reguliuojamu objektu, o kalbininkas – etatiniu įgaliotiniu kontroliuoti, prižiūrėti ir aprobuoti radijo ir televizijos laidų tekstus, organizuoti kalbos mokymus. Institucinės preskriptyvizmo galios stiprinimo kontekste atkreiptinas dėmesys ir į citatoje esantį „būtinos kalbos kultūros literatūros“ paminėjimą. To meto preskriptyvistų tekstuose tokiems leidiniams kaip „Kalbos praktikos

patarimai“ (publikuoti 1976 ir 1985 m.) priskiriamas ypatingas, kone sakralus, etikos kodekso statusas (sąsajos su kulto metafora). Pavyzdžiui, nurodoma, kad tikrinti vieno ar kito žodžio reglamentavimą „Kalbos praktikos patarimuose“ esanti žurnalistų „pilietinė pareiga“:

Šiandien blogiausia yra tai, kad žurnalistai jaučiasi galintys daryti su kalba viską, ką nori, kurti ją, kaip sakoma, iš kepurės, nepaisydami žodynų ir gramatikos normų. Iš kažkur atsimenamas koks žodis ir tuoj dėl tariamo jo naujumo kišamas į tekstą, nesvarbu, kokia būtų jo vertė. <...> Argi būtų užplūdusi spaudą ir eterį neteiktinos svetimybės bevelyti epidemija, jei žurnalistai būtų jautę pilietinę pareigą pasitikrinti Patarimuose, ko tas žodis vertas. (Pupkis 1987: 20)

Baigiantis sovietiniam laikotarpiui iš aptariamų publikacijų sužinome, kad radijo ir televizijos laidų kontrolė iš tiesų sugriežtėjo – laidų vedėjai, komentatoriai ir reporteriai buvo nuolat pasirašytinai supažindinami su kalbininko pastabomis. Nepaisant to, normintojai teigė, kad „oficialiosios bendrinės kalbos normos“ ir toliau „net labai grubiai pažeidžiamos“ (Masaitis 1987: 4).

Taip pat nauja sovietmečio pabaigai buvo tai, kad įprastą moralizuojantį kalbėjimą papildė kalbininkų savikritikos motyvas:

Tenka ne tik nuolat kelti aikštėn nusižengimus bendrinės kalbos normoms, bet ir ieškoti to suprastėjimo priežasčių. Daug čia lemia tam tikra mūsų mąstymo stagnacija, įpratimas dirbti bet kaip, poreikio nuolat tobulėti stoka. Dėl pastarosios priežasties kalti ne tik patys žurnalistai, bet ir jų mokytojai, t. y. aukštųjų mokyklų dėstytojai, mokantys būsimuosius žurnalistus. Visi turi prisiimti kaltės dalį, kad neįdiegėme savo studentams poreikio kiekvieną kartą tikrinti savo kalbos mokėjimą, neišmokome kaip pridera remtis norminamaisiais lietuvių kalbos veikalais. (Pupkis 1987: 20)

Kaip ir ankstesnio sovietinio diskurso atveju, matome, kad kalbos normintojų tekstuose reaguojama į bendrosios sovietinės propagandos permainas. To meto valdžios įgyvendinamos perestroikos ir viešumo politikos kontekste deklaruoti savo veiklos trūkumus buvo įprasta, kone privaloma. Sovietų imperija buvo ties ekonominio žlugimo riba, teko ieškoti būdų, kaip mobilizuoti gyventojus. Imituojamo viešumo esmė buvo suteikti žmonėms viltį, kad bus vykdoma valstybės administravimo reforma, kad valdžios trūkumai bus ištaisyti. Taip savikritika atsiranda ir kalbininkų valdžios diskurse. Tik šiuo atveju apgailestaujama ne dėl pačios kalbos taisymo politikos, bet dėl to, kad kalbos tvarkytojai esą neatlieka savo darbo taip gerai, kad visi kalbėtojai besąlygiškai perimtų normintojų reikalavimus ir taisymus.

Dar vienas žingsnis stiprinant institucinę preskriptyvizmą buvo žengtas 1987 m. pabaigoje, kai radijo ir televizijos kalbos reikalai pirmą kartą buvo svarstomi Lietuvių kalbos komisijoje prie Lietuvos TSR mokslų akademijos. Posėdyje dalyvavo ne tik komisijos nariai kalbininkai, bet ir tuometinis švietimo ministras, radijo ir televizijos vadovai, redaktoriai (Kniūkšta 1987: 4). Vėliau buvo publikuotas ir jame priimtas nutarimas – pirmasis teisinis dokumentas (pasirašytas komisijos pirmininko Aleksandro Vanago), į kurį buvo sudėtos iki tol

viešumoje kartotos ideologinės nuostatos apie radijo ir televizijos atliekamą visuomenės „lingvistinio švietimo“ darbą, būtinybę gerinti laidų kalbą, ją kontroliuoti, nepatikėti laidų vesti kalbos gerai nemokantiems žmonėms, į laidas kviesti geriausiai kalbančius įvairių sričių specialistus (LKK 1989: 16). Nutarime taip pat kaip ir anksčiau remiamasi prielaida, kad žiūrovai ir klausytojai tėra pasyvūs eteryje skambančios kalbos mėgdžiotojai, teigiama, kad eterio kalbos „klaidos labai greitai plinta, užkrečia radijo klausytojų ir televizijos žiūrovų kalbą“ (ibid. 16). Galiausiai pabaigoje įsakmiu tonu išvardijami „pageidavimai“ Radijo ir televizijos komitetui, tarp kurių ir šis:

Visų laidų rengėjams ir redaktoriams laikytis vienodų kalbos reikalavimų, sutinkančių su norminamųjų veikalų rekomendacijomis. Radijas ir televizija turėtų vengti „savų“ kalbos normų ir konfrontacijos su kitų sričių kalba. (ibid. 17)

Taigi galima apibendrinti, kad sovietiniu laikotarpiu, kaip ir prieškarinio tekstuose, kalbininkų argumentai, kuriais reikalaujama sekti jų rekomendacijomis, siejami su tam tikrais moraliniais imperatyvais, tik priderintais prie to aktualios ideologijos. Jei Balčikonis apie patriotinę pareigą paklusti preskripcijoms kalbėjo būdamas eiliniu kalbos valandėlių rengėju, tai sovietmečiu jau „kalbos specialisto“ statusą turintys normintojai pabrėžia, kad taisyklinga žiniasklaidos kalba privalanti užtikrinti, kad nebūtų pažeistas ideologinis turinys (plg. Pupkis 1982: 4). Pasinaudojus sovietinės visuomenės naratyvu apie vis naujus laimėjimus ir nuolatinei pažangai trukdančių trūkumų šalinimą, pagrindžiamas poreikis suteikti kalbininkams iki tol neturėtą institucinę (kalbininkų statusas, taisyčių sąvadas) ir teisinę (Lietuvių kalbos komisijos nutarimas) galią formuoti viešąją kalbą. Dar prieškariniu apibrėžta sakininė žiniasklaidos misija būti „taisyklingos kalbos“ mokykla metalingvistiniuose tekstuose nuo šiol pateikiama ne tik kaip moralinis imperatyvas, bet tampa ir teisinio administravimo objektu. Įdomu tai, kad būtent institucinės galios ir teisinės atsakomybės naratyvas ims vis labiau vyrauti pereinamuoju laikotarpiu.

3.3 Nepriklausomybės pradžia: padėtis katastrofiška

1988 metus Lietuvos radijo ir televizijos eteris pasitiko naujovėmis. Sekant Maskvos televizijos pavyzdžiu ir įsiklausant į auditorijos lūkesčius, pradėtos kurti spontanišku, atviru ir gyvu kalbėjimu išsiskiriančios laidos. Radikaliai keistis turėjo ir profesionalūs kalbėtojai – laidų vedėjai, reporteriai. Lietuvos televizijos istorijos metraštininkas Skirmantas Valiulis esminį virsmą jų kalboje anuomet apibūdino tokiais žodžiais:

O šiandien, atrodo, reikia tiek nedaug: kalbėti normaliu balsu apie normalų gyvenimą. Ir kaip sunku! Net geriausiose, jau atsinaujinančiose arba naujai gimusiose TV laidose klupinėja reporteriai, nuslysta į trafaretus laidų vedėjai, o jau bent kiek atsakingesnis žmogus negali be valdiško žargono ir gausybės „problemų“. Ir vis tiek gyvojo žodžio atgimimas mūsų televizijoje

pastebimiausias, sudarkytas, visas žaizdotas – bet iš gyvenimo, iš širdies, iš Lietuvos gelmių. (Valiulis 1989: 4)

Būtent žodžio gyvumu išsiskyrė ir populiariausios to meto laidos – tiesiogiai transliuojamas „Veidrodis“, pokalbių laidos su žymiais žmonėmis „Veidai“, tiesioginės politinių įvykių transliacijos (apie pereinamojo laikotarpio televiziją ir šias laidas žr. sk. 6.2).

Visuomeninio ir politinio gyvenimo permainas pereinamuoju laikotarpiu lydėjo itin gausios publikacijos kalbos politikos, viešosios kalbos taisyklingumo tema. Pripažindami demokratėjančios visuomenės poreikį be ankstesnių apribojimų naudotis žodžio laisve, taip pat ir atsinaujinančioje to meto žiniasklaidoje, kalbininkai savo vertinimų ir keliamų reikalavimų nebuvo linkę keisti:

Iš tiesų eteryje lietuvių bendrinė kalba neretai žalojama; prasta fonetika, netaisyklinga leksika ir sintaksė, prastokai kirčiuojama. Suaktyvėjusi mūsų visuomenė nori išsikalbėti, todėl labai daug kalbėtojų, visai naujų veikėjų pasirodo visur – mitinguose, susirinkimuose, svarstymuose. Daug naujų asmenų kalba ir per radiją bei televiziją. Vieša paslaptis, kad per dešimtmečius okupacijų, stagnacijų lietuvių kalba vis blogėjo, jos funkcijos vis siaurėjo. Daug lietuvių inteligentų vartoja visokių vėjų sužalotą lietuvių žodį. (Vitkauskas 1989: 11)

Greta anksčiau įprastų viešosios kalbos trūkumų apžvalgų, reaguojant į neva visuomenės reiškiamą „rūpestį“ (laiškai ir skundailaidos „Mūsų kalba“ redakcijai), atsiradosvarstymų, susijusių su pakitusiomis viešojo gyvenimo aktualijomis – tautiniu atgimimu. Kitaip sakant, Nepriklausomybės pradžios diskurse sugrįžta sąsajos su nacionalizmu, drauge pasitelkiant ir tuo metu dažnai naudotusekologinio sąmoningumo argumentus:

Visur prasikiša tos pačios bėdos, plūsta į paviršių tas pats kalbos dumblas, tos pačios per netrumpus snaudulio metus susikaupusios savo ir iš svetur atplukdytos sąnašos. Teisingiausia būtų sakyti, kad tiek šios, tiek kitos laidos liudija liūdnoją mūsų šnekamosios kalbos bendrąją būklę, ir jai taip pat reikia valymo įrengimų, kaip ir užterštiems Nemuno vandenims. (Venckutė 1989: 4)

Net ir įprastose savaitraščio „Kalba Vilnius“ taisyčių apžvalgose ir toliau nuogaustaujama, kad žiūrovai ir klausytojai ims mėgdžioti netaisyklingai kalbančius žurnalistus, tačiau greta įprasto moralizavimo pasitelkiamas ir teisinės atsakomybės argumentas:

Didis mūsų kalbininkas Jonas Jablonskis mokė, jog kalbėdami pasisakome, ko esame verti. Šie žodžiai turėtų priversti susimąstyti kiekvieną, ypač televizijos ir radijo žurnalistus. Jų klauso kiekvienuose namuose, jais norom nenorom ima sekti. Deja, jų tariamas žodis, jų suformuluotas sakinytis dar neretai prieštarauja lietuviškai gramatikai, o nuo šiol – ir įstatymui, nes valstybės kalba privalo būti taisyklinga. (Rudaitienė 1988: 4)

Šio laikotarpio tekstuose vardijami tie patys dešimtmečius taisomi leksikos variantai (*gavosi, randasi, biški, matomai, kažką tai, kieno tai, daleiskim, papkė, rubaškė, prūdas*), ne kartą atkartojamas dar 1933 m. „Gimtojoje kalboje“ nuskambėjęs skundas, kad kalbininkų reikalavimų žmonės tiesiog nepaiso:

Kaip kas kalbėjo į mikrofoną, taip buvo gerai. Kad ir netaisyklingusia kalba... Geros ir taisyklingos kalbos reikalavimą ne vienas palaikė tik kalbininkų užgaida, o ne profesine būtinybe. Ir nustojo mokytis, domėtis savo kalba. <...> Kylant visuomenės kalbos kultūrai, didės ir atranka: į jokią laidą nebus įleidžiamas kalbėti tas, kas gerai nemokės valstybinės Respublikos kalbos. O tai bus nesunkiai pasiekama tik tada, kada išnyks praraja tarp kalbančiųjų ir mokančiųjų kalbėti, kada gerai žinosime, kaip gerinti visuomenės šnekamąją kalbą, kaip išugdyti poreikį taisyklingai kalbėti. Čia ypač daug turės padaryti radijas ir televizija. Tiek pačiai tautai, tiek jos kalbai. Žmonių kalbai. (Masaitis 1991: 10 – 11)

Šiame kontekste galime atpažinti tiek paralelę su Balčikonio išsakytu lūkesčiu, kad ateis tokia „valdžia“, kuri spręs, kam nevalia eiti prie mikrofono, tiek ir sovietmečio pabaigos didaktinius svarstymus apie visuomenės poreikį mokytis „taisyklingos“ kalbos iš radijo ir televizijos. Turint galvoje bendrą pokyčių kontekstą, laisvėjančioje to meto visuomenėje ir žiniasklaidoje šios idėjos skamba kaip anachronizmas. To meto visuomenei svarbiausia buvo žodžio laisvė, atvirumas, tiesa, o ne instrukcijoje nurodyta raiškos forma (plg. Tapinas 1989: 4).

Nors nuolatiniai skundai dėl kalbos netaisyklingumo rodytų, kad kalbos taisyčių visuomenė nebuvo linkusi priimti, galima kalbėti apie specifinę paties preskriptyvistų diskurso sėkmę. Atkurtosios valstybės politikai, įtikinti, kad kalbai gresia išsigimimas, suteikė kalbininkams institucinę ir teisinę galią kontroliuoti kalbos vartotojus (išsamiau žr. Vaicekauskienė 2016: 272 – 276). Prieš daugiau nei šešis dešimtmečius skambėję raginimai pasitelkus valdžią ir galią bausti kalbos taisyčių nepaisančius kalbos vartotojus tapo tikrove. To meto tekstuose aptinkame 1990 m. įsteigtos Valstybinės kalbos inspekcijos viršininką, jau turintį galią taikyti realias drausminimo priemones, kartojant Balčikonio kadaise išsakytą mintį: „Piniginės baudos – vienintelis būdas sutramdyti užkietėjusius kalbos darkytojus, tuos, kurie nepaiso kalbininkų patarimų ir pabarimų“ (Smalinskas 1991: 27).

Didelius lūkesčius su galutiniu „kalbos patarimų“ teisiniu kodifikavimu anuomet siejo ir valstybinės statusą įgijusios Lietuvių kalbos komisijos (VLKK) pirmininkas Albertas Rosinas:

Kalbos komisija rengia ir gal gegužės mėnesį patvirtins Kalbos kodeksą, kuriame bus sužymėtos, sugrupuotos pačios ryškiausios kalbos klaidos. Juo remdamasi ir Valstybinė kalbos inspekcija galės reikalauti iš kalbėtojų, rašytojų atsakomybės. Pasiėksime pažangos tik tada, kai pradės veikti Administracinių teisės pažeidimų kodeksas (jame turėtų būti nurodytos baudos už kalbos nutarimų nevykdymą), kai žmonės pajus materialinių nuostolių. (Stirblytė 1992)

Apibendrinant diskurso pokyčius pirmaisiais nepriklausomybės metais verta atkreipti dėmesį į tai, kad prieškariniu preskriptyvizmo idėjų sklaida neperžengė privačios iniciatyvos (Lietuvių kalbos draugija) ribų. Sovietmečio tekstai atskleidė, kad normintojų mokymas rėmėsi disciplinavimu ir nuorodomis į oficialią tvarką (jį stiprino tiek simbolinė „Kalbos praktikos patarimų“ leidinio galia, tiek ir Komisijos nutarimai). Naujos epochos pradžią paženklino

1990-ieji, kai nepalaujama skundžiantis dėl kalbos būklės buvo pasiekta, kad kalbinis preskriptyvizmas būtų įdiegtas į oficialią valstybės teisinio reguliavimo sistemą.

3.4 Dabartinis laikotarpis: pokytis radijo ir televizijos kalboje neįvyko?

Vertinant iš visuomenės raidos perspektyvos, stiprėjant preskriptyvizmo institucionalizavimas atrodo gana paradoksaliai. Šiuo laikotarpiu viešąją kalbos vartosena jau reglamentuoja Valstybinė lietuvių kalbos komisija ir kontroliuoja Valstybinė kalbos inspekcija, tačiau kartu demokratėjančioje valstybėje ima rasti vietos ir pačių kalbėtojų balsui.

Atkurtosios nepriklausomybės pradžioje reikšminga demokratijos naujove tapo tai, kad apie eterio kalbą ima diskutuoti patys žurnalistai. Šių svarstymų prielaidos – eterio daugiabalsiškumas, nacionalinio ir komercinių transliuotojų kalbos skirtumai (antrųjų kalba artimesnė klausytojų kalbai) (Pečiulis 1993). Keliant klausimą, kokia turėtų būti nacionalinio transliuotojo kalba, buvo pristatyti vien skirtingų kartų radijo kalbėtojų požiūriai, tačiau kalbininkai (pokyčius eteriye vertinę itin neigiamai) bene pirmą kartą buvo palikti nuošalyje. Po poros metų, veiklą pradėjus į jaunimo auditoriją orientuotam nacionalinio radijo kanalui LR3 (gyvavo 1995 – 1996 m.), be kalbininkų apsiėjo ir dar viena diskusija. Joje reaguota į kilusį pasipiktinimą dėl „žargoninės“ šio kanalo laidų vedėjų kalbos (Jauniškis 1996: 26). Taigi LR3 vardu buvo paskelbtas atsakymas, kuriame ne tik suabejota kalbos institucijų kompetencija vertinti kalbą, bet ir išdėstytas požiūris, kad eteris turi atspindėti visuomenės daugiabalsiškumą ir įvairovę:

Kodėl LR3 vartoja žargoną? O vartojame jį visai ne todėl, kad nemokame taisyklingai kalbėti lietuviškai. Valstybinė kalbos inspekcija LR3 darbuotojams gali surengti egzaminus. Ji nenusivils. Nevarginsime „TV antenos“ skaitytojų disertacijomis apie žargono vietą bendrinėje kalboje, apie žargoną kaip klasikinę literatūros priemonę, kaip kultūrinio protesto formą ir t. t. LR3 siūlo pokalbių šou, kuriuose mokesčių mokėtojai gali susipažinti su jaunimo kultūros dievaičiais ir su įdomiaisiais įvairių kartų žmonėmis, ir su ilgaplaukio iš gretimos laiptinės pasaulėžiūra. Saikingas žargonas tas laidas pagyvina ir daro „savas“ klausytojui. Didaktiškai „išvalyta“ kalba nėra parašyta nė vieno gero literatūros kūrinio! Žargonas žaidimuose yra humoro versmė. Ir dar drįstame atkreipti dėmesį, kad žargoną reikia vartoti gražiai. (LR3 1996: 26)

Akivaizdu, kad ši diskusija atspindi žiniasklaidoje šiuo laikotarpiu įvykusias permainas, turėjusias tiesioginės įtakos radijo ir televizijos kalbai – tai atsigręžimas į auditorijos lūkesčius, parasocialinio ryšio (intymumo su žiūrovais) kūrimas ir informacinės funkcijos derinimas su pramoga. Visuomeninis transliuotojas, konkuruodamas su kitomis radijo stotimis, steigia jaunimui skirtą radijo kanalą, kurio vedėjai kalbės auditorijai jos kalba. Kaip tam tikras anachronizmas čia apibūdinama ir vos prieš kelis metus veiklą pradėjusios Valstybinės kalbos inspekcijos veikla. Teksto autoriai duoda suprasti, kad kalbinė kompetencija, gebėjimas prisitaikyti prie pašnekovo ir auditorijos,

humoro kūrimas yra svarbiau nei administracinės kalbos kontrolės priemonės.

Vis dėlto iš esmės pakitus visuomenės gyvenimui, žiniasklaidai įžengus į visuomeninių ir komercinių transliuotojų erą, demokratiškai randantis vietos pačių žurnalistų nuomonei apie viešosios erdvės kalbą, kalbos normintojų diskursas ir toliau nekito:

Ir vis dėlto daugiausia skauda širdį dėl valstybinės televizijos: kalbos kultūros iš jos ne kažin kiek pasimokysi. Čia kaip sūpynėse: vienos laidos kalba pagerėja, bet suprastėja kitos, vienos laidos vedėjas, rodos, ima taisyti, bet po savaitės kitos, kad pažeria klaidų – nors verk, o dar kitas, nors tu jam kuolą ant galvos tašyk, niekada nesitaisys. Taigi ir mes, kalbininkai, iš savo kišenės mokame, kad būtų kalba dergluojama. (Pupkis 1997: 4)

Pokyčiai, įvykę visuomenėje ir žiniasklaidoje menkai teatsispindėjo ir vėlesnių publikacijų serijoje (Pupkis 2006a; 2006b; 2006c; 2007), paskelbtoje po 2006 ir 2007 metais įvairiose Lietuvos televizijose surengto plataus masto kalbos tikrinimo reido, pavadinto „Kalbos švaros dienos“. Šią akciją užsakė VLKK, o įgyvendino keli Lietuvos kalbos draugijai priklausantys kalbininkai. Viena iš pagrindinių paskatų imtis kontrolės buvo nepasitenkinimas Valstybinės kalbos inspekcijos veikla – esą ši nesugebanti sudrausminti televizijos (plg. Pupkis 2007: 10). Akcijos ataskaitose buvo ne tik suklasifikuoti televizijos laidų vedėjų kalbos nukrypimai nuo reikalaujamos normos, įvardytos „pažeidėjų“ pavardės, bet ir dar kartą išdėstytos ideologinės nuostatos sakytinės žiniasklaidos atžvilgiu: konstatuotas „bendrasis televizijų kalbos nuosmukis“ ir moralizuojant išreikštas pasipiktinimas menka televizijos veikėjų „patriotine“ atsakomybe už kalbos normų sklaidą visuomenėje:

Kalbos švaros dienos patvirtino mintį, kad kalbos normas dabar daugiausia skleidžia ir įtvirtina žurnalistai. Bet televizijose dar aiškiai per daug kalbos nešvaros, pati kalba smukdoma iki pasityčiojimo lygio ir praranda savo reikšmę kaip tautinė vertybė. Pats laikas suvokti tos vertybės svarbą, suprasti kultūrinę bendrinės kalbos nepaprastybę. (Pupkis 2006c: 11)

Normintojai, kaip ir ankstesniais laikais, ir toliau piktinosi laidų vedėjų neatsakingumu, ypač dėl poveikio jaunimui. Nors humoro laidoms ataskaitoje taikyta išimtis, kartu nuogaustauta, kad šių laidų kalbos variantai kelia grėsmę kalbos ateičiai dėl neva žalingo poveikio jaunajai kartai, nes „šias laidas žiūri ir mokyklinio amžiaus vaikai ir labai mėgsta tuos veikėjus mėgdžioti“ (Pupkis 2007: 7). Daugelyje pokalbių ir pramoginių laidų vis labiau įprastą kasdienį bendravimo stilių normintojai vertino neigiamai, abejojo dėl laidų vedėjų kalbinės kompetencijos, taigi ir dėl jų tinkamumo atliekamam darbui. Kaip ir ankstesniais laikotarpiais, kompetenciją spręsti, ar žiūrovams toks kalbėjimas priimtinas, ar nenorminės kalbos vartojimas yra tikslingas, kalbos vertintojai siekė pasilikti tik sau patiems:

Apskritai ar ne keistina valstybinė televizijų kalbos priežiūros sistema? Ar nereikėtų viską tvarkyti labiau per televizijų kalbos tarnybas, nustatyti tų tarnybų teises ir pareigas, sutvarkyti tų tarnybų sistemą (darosi aišku, kad kai kur jų iš viso nėra ar darbas atliekamas tik formaliai)? (Pupkis 2006c: 11)

Daugiau panašių akcijų nebebuvo surengta, nebeliko ir seniau spaudoje įprastų kalbininkų tekstų apie eterio kalbą (su išsamiais pastebėtų „klaidų“ sąrašais) – veikiausiai todėl, kad juos ilgainiui pakeitė Valstybinės kalbos inspekcijos pareigūnų straipsneliai (iš pradžių skelbti „Respublikoje“, vėliau „Lietuvos žiniose“, dar vėliau – inspekcijos interneto svetainėje) su pastabomis apie eterio kalbą:

Dauguma vedėjų, kurie nėra naujokai televizijoje, klaidų daro mažiau, tačiau visiškai jų išvengti pavyksta retam. <...> Inspekcija griežčiausiai vertina didžiausias kalbos klaidas. Jas iš savo žodyno privalo ištrinti kiekvienas žurnalistas, laidos vedėjas ar aktorius, deja, ir šių klaidų vis dar pasitaiko, pvz.: kaip tokiu (=tokiam) būti, kažkaip tai (=kažkaip), kas link (=dėl) šmeižto. Reiškia nevertotinas reikšme vadinasi, taigi. Sunku pateisinti žargoną laidoje „Žiūrim, ką turim“, pvz.: faras, šalašas, marozas, lakudra, gali užsirauti, davai. Kartais laidos tikslas yra ironizuoti ir pašiepti, tačiau vedėjai nekuria personažų, todėl jiems galioja tokie patys kalbos taisyklingumo reikalavimai, kaip ir kitiems. Projektai „Tu gali šokti“ ir „Šeimų dainos“ stengiasi žiūrovus sudominti šokiais ir dainomis, ekspresyviais vedėjais ir šmaikščia komisija. Jos narių kalba dažniausiai būna gerokai prastesnė, bet Inspekcija gali vertinti tik vedėjų kalbėjimą. Be jau minėtų klaidų, jiems reikėtų atsakyti nuostabai ir susižavėjimui reikšti vartojamų žodelių: vau (=oho), ok (=gerai), nerealiai (=puikiai). (Jankauskaitė 2010)

Tarp cituojamame tekste išvardytų klaidų – nemažai minėtų ir ankstesniais laikotarpiais. Iš esmės nepakitęs lieka ir įsakmus tonas kalbėtojų atžvilgiu. Inspektoriai kritiškai vertina tai, kas šiam laikotarpiui eteryje būdingiausia – tai kalbėtojų laisvė improvizuoti, žaisti žodžiais ir jų reikšmėmis. Tai esą leistina tik kuriant personažą. Nors Inspekcijos misija tėra fiksuoti VLKK nutarimų pažeidimus, ištraukoje nuskamba ir ankstesniems laikams būdingo moralizavimo atgarsių – netiesioginis apgailėstavimas, kad Inspekcija įgaliota vertinti tik laidų vedėjų, o ne laidos svečių kalbą (apie estetinį ir etinį Inspekcijos praktinės veiklos lygmenį žr. Vaiseta 2016: 235 – 236).

Metakalbinio diskurso tyrimas patvirtina ir kituose lietuvių kalbos ideologijos tyrimuose darytą apibendrinimą, kad kalbos ideologų įsitikinimu, „ne bendruomenė kuria viešosios erdvės stilius ir normas, bet kalbininkai turi centralizuotai valdyti kalbinę tikrovę – kaip ekspertai, mokytojai, kontrolieriai“ (Vaicėauskienė 2016: 272). Nepaisant to, jog sulig kiekvienu laikotarpiu institucinė preskriptyvizmo galia augo (nuo privačios draugijos patarimų iki „klaidų kodekso“ ir valstybinių struktūrų), pagrindinės metakalbinio diskurso dominantės nekito. Normintųjų tekstuose (dažniausiai prisidengiant visuomenės interesu) iki šiol tvirtinama sakytinės žiniasklaidos prievolė skleisti nurodytas kalbos formas ir baiminamasi, kad klausytojai ir žiūrovai nekritiškai perims eteryje skambančios kalbos variantus. Per visus laikotarpius žurnalistams ir laidų vedėjams kartojami priekaištai dėl aplaidumo ir nenoro nuolat mokytis iš „norminamųjų leidinių“, atsikartoja ir vartosenos neatitikimo normai motyvas. Paradoksalu tai, kad preskriptyvistų diskurse nei visuomenės gyvenimo virsmai, nei epochų kaita žiniasklaidos raidoje didesnio atgarsio nesulaukia. Susitelkus vien į kalbos variantų vertinimą, į kintantį viešąjį diskursą reaguojama nebent koreguojant pačios retorikos pobūdį: nuo nacionalistinio argumentavimo pereinama prie

sovietinio moralizavimo ir disciplinavimo, o galiausiai prie grasinimų drausminamosiomis priemonėmis ir teisinėmis pasekmėmis.

4 Tyrimo metodai ir medžiaga

4.1 Radijo ir TV kalbos tekstynas

Tyrimui naudotas Lietuvos radijo ir TV kalbos tekstynas⁵ apima penkių dešimtmečių laikotarpį nuo 1960 iki 2010 m. (iš tiesų, į jį įtrauktos ir kelios 2011 m. laidos). Tekstyną sudaro 134 atskiri įrašai (laidos ar laidų fragmentai), maždaug 63 val. radijo ir televizijos laidų išrašytų tekstų, iš viso beveik 360 000 žodžių.

Tekstynas reprezentuoja tris sakininės žiniasklaidos žanrų grupes, parinktas taip, kad būtų kiek įmanoma tolygiau atspindėta spontaniška (gyvai produkuojama, iš anksto neparengta) ir nespontaniška (parengta, dažniausiai skaitoma) kalba:

1. *Pokalbių laidos.* Joms būdingas daugiau ar mažiau spontaniškas laidų vedėjų ir laidos svečių dialogas ar polilogas. Šią grupę sudaro keli smulkesni laidų tipai: interviu (vedėjo pokalbis su vienu žmogumi), debatai (daugiau ar mažiau formalizuota, „rimta“ diskusija tarp daugiau nei dviejų žmonių) ir pokalbių šou (diskusija su šou elementais, neretai studijoje dalyvaujant publikai).

2. *Žurnalai* – tai laidos, susidedančios iš kelių siužetų, siejamų ir pristatomų to paties vedėjo. Jų vedėjai pristatydami siužetus daugiausia kalba nespontaniškai, o siužetų dalyviai – spontaniškai. Į šią grupę įeina publicistiniai ir vadinamieji gyvenimo būdo žurnalai, taip pat jų formalius požymius (spontaniško ir nespontaniško kalbėjimo derinį) atitinkantys dokumentiniai filmai ir apybraižos. Kadangi šioje žanrinėje grupėje dominuoja publicistinis turinys, tolesniuose skyriuose ji apibendrintai pavadinama publicistinėmis laidomis.

3. *Informacinės laidos.* Jų vedėjai ir reportažų autoriai profesionalai paprastai kalba nespontaniškai (dažnai skaito tekstą), o jų pašnekovai kalba spontaniškai.

Analizuojant taisomus žodžius, jų vartojimo pokyčių ieškoma lyginant tris sakininės žiniasklaidos raidos etapus, išskirtus pagal žiniasklaidos raidos bruožus nuosavybės formų, komunikacijos pobūdžio, žanrinės įvairovės, kalbėtojų, adresato, auditorijos įtraukimo ir kt. aspektais (daugiau žr. Nevinskaitė 2013). Išskirti trys pagrindiniai sakininės žiniasklaidos raidos Lietuvoje etapai:

1. *Sovietinis laikotarpis:* 1960 – 1987 m. Pradžia siejama su didesniu televizijos plitimu Lietuvoje.

2. *Pereinamasis laikotarpis*: 1988 – 1992 m. Pradžia siejama su ryškesniais pokyčiais viešojoje erdvėje ir pirmosiomis kokybiškai naujomis televizijos laidomis.

3. *Dabartinis laikotarpis*: 1993 – 2011 m. Pradžia siejama su pirmosios komercinės televizijos TELE-3 įsteigimu.

Taisomų žodžių analizei taip pat aktuali analizė pagal veikėjų vaidmenis. Į tekstyną įtrauktose laidose dalyvauja per 1000 kalbėtojų. Jie suskirstyti į šešis vaidmenis:

1. *Pokalbių laidos vedėjas* – asmuo, pristatantis laidą ir kalbinantis laidos svečią ar svečius, moderuojantis pokalbį.

2. *Pranešėjas/diktorius/balsas už kadro* – matomas ar nematomas kadre asmuo, kuris skaito laidos tekstą, taip pat korespondentas, naujienų reportaže ar publicistinės laidos siužete užduodantis paruoštą klausimą pašnekovui už studijos ribų.

3. *Įžymybė* – daugiau ar mažiau žinomas plačiajai auditorijai asmuo, laidoje kalbantis privačia, asmenine tema (apie save ar savo veiklą). Įžymybėms automatiškai priskiriami asmenys, kurie dėl savo profesijos ar veiklos turi tikimybę pasirodyti žiniasklaidoje ne vieną kartą (dainininkai, rašytojai, dailininkai, sportininkai ir kiti).

4. *Ekspertas* – asmuo, išsakantis dalykinį vertinimą iš savo profesinės srities perspektyvos (ekonomistas, istorikas, politikas, įmonės vadovas ir kiti).

5. *Herojus* – žmogus, kurio gyvenimas ar jam nutikęs įvykis pristatomas viešai. Pokalbių laidose tai dažnai pagrindinis pašnekovas (nukentėjęsysis, giminių ieškantis žmogus ar pan.). Kitose laidose herojus gali pasirodyti vos keliais sakiniais papasakodamas apie save ar savo išgyvenimą (kaimo senolis, mokytoja, istorinių įvykių dalyvis ir pan.).

6. *Vox populi* – pokalbių laidoje ar informacinės laidos siužete (paprastai gatvėje) kokį nors įvykį ar reiškinį paprašytas pakomentuoti arba į studiją telefonu paskambinęs žmogus.

4.2 Viešosios kalbos leksikos taisymai

Šioje studijoje, remiantis Spiroso Moschonas ir Jürgeno Spitzmüllerio (2010), taip pat Moschonas (2019) pristatytu požiūriu, laikomasi pragmatiško preskriptyvizmo supratimo: preskriptyvizmas apibrėžiamas kaip kalbos taisymų (*correctives*) visuma. Kalbos taisymai būtų metalingvistiniai kalbos aktai, atliekantys kalbos taisymo funkciją. Empirinė tokių taisymų analizė gali būti atliekama analizuojant tokias taisomas formas, o preskriptyvizmo

veiksmingumas nustatomas palyginus kalbos taisymus su kalbos vartosenos duomenimis.

Patys kalbos taisymai gali būti klasifikuojami detaliau: Moschonas (2019) išskiria taisymus, kuriais „neleidžiama“ vartoti kokios nors kalbos formos (negalima vartoti X, vietoj jo reikia vartoti Y, nes Z), ir tuos, kurie „leidžia“ vartoti kokią nors kalbos formą tam tikromis nurodytomis sąlygomis (be Y, galima vartoti ir X, jei yra sąlyga C, nes Z). Čia svarbu tai, kad nors leidžiamieji taisymai pripažįsta šioji tokį kalbos variantiškumą, jie vis tiek priskiriami preskriptyvizmo praktikai (ibid. 6). Be to, teigiama, kad jei kokia nors kalbos forma yra nepaminėta gramatikoje ar kitame svarbiame kalbos leidinyje, tai implikuoja, kad ji yra neleidžiama (ibid.).

Atliekant šioje studijoje pristatomą taisomų žodžių tyrimą įtraukti visi kalbos taisymuose paminėti leksikos taisymų tipai – tiek draudžiantys konkrečių žodžių ar jų junginių vartojimą, tiek nurodantys, kad kuris nors variantas yra galimas, tačiau mažiau priimtinas negu kitas⁶ – laikoma, kad preskriptyviu požiūriu mažiau priimtinas variantas vis tiek jau yra stigmatizuotas ir aktualus tiriant preskriptyvizmo veiksmingumą. Taigi šioje studijoje tiriami taisomi žodžiai apima žodžius ir žodžių junginius, kurie normatyvinėje tradicijoje yra paskelbti kalbos klaidomis („neteiktini“, „nevartotini“ variantai), laikomi netinkamais bendrinei kalbai („žargono“ variantai), arba ne geriausiu pasirinkimu („šalutiniai“ normos variantai). Šie kalbos normintojų išskiriami taisomų žodžių tipai mūsų tyrime analizuojami kaip viena taisomų žodžių grupė. Ją sudaro:

1.1. Senieji skoliniai ir skoliniai iš rusų kalbos, pavyzdžiui, *biški, durnas, ubagas, dūšia, šnapsas, šlipsas, sasyskos, čemodanas*.

1.2. Žodžiai su nenorminiais laikomais darybos elementais, pavyzdžiui, *dačiti, mažulka*.

1.3. Naujieji skoliniai, pavyzdžiui, *piaras, brendas, otkutiūras, preskonferencija, vorkšopas*.

1.4. Vadinamieji vertiniai – tai žodžiai, kurie ešą išversti pamorfemiui iš kokios nors kalbos, pavyzdžiui, *ištoti, betvarké, gerbūvis, atsinešimas, išsireikšti, vis tik*.

1.5. Žodžiai, kurių reikšmė laikoma skolinta ir klaidinga, pavyzdžiui, *aplamai, apdirbti, apmokymas, ypatingai*.

1.6. Leksikalizuotos linksnių formos (pavyzdžiui, *daugumoje, principe, eilėje, tame tarpe*), taisomos dėl vartojimo prieveiksmio reikšmės, ir taisomos leksikalizuotos sintaksinės konstrukcijos (pavyzdžiui, *pas mane, prie ko, ta prasme*), „klaidų“ sąrašuose priskiriamos prie neteiktinų vertinių ar sintaksės taisymų.

Analizėje atskirai išskiriamos dar dvi normintojų taisyomų žodžių grupės:

2. Jaustukai ir dalelytės *nu, vot, vat, ot, jo*. Jie gali turėti ir savarankišką reikšmę, eiti diskurso žymikliais ir būti vartojami kaip pertarai; visais atvejais laikomi nenormiškais;

3. Verstiniai neapibrėžtojo įvardžio junginiai su *tai: kažkas tai, kažkur tai, kiek tai ir t. t.*

Pastarosioms dviem grupėms (2 ir 3) priskirti žodžiai ir žodžių junginiai vartojami ne paskirai kaip pirmosios grupės žodžiai, bet pasikartoja dažnai (pavyzdžiui, dažniausias pirmos grupės žodžių junginys *vis tik (tai)* tekstyne yra pavartotas 92 kartus, *nu* – beveik 2000 kartų). Kaip diskurso žymikliai ir pertarai vartojami taisyomi žodžiai *nu, vot, vat, ot, jo* (2) žymi spontanišką kasdienį diskursą. Priešingai nei (1) grupės taisyomus konkrečią reikšmę turinčius žodžius, kalbėtojams juos sunkiau kontroliuoti, dažnai jie pavartojami automatiškai, kalbėtojui pačiam to nepastebint. Tas pat pasakytina ir apie gausiai vartojamus neapibrėžtojo įvardžio junginius su *tai* (3): šios formos kalbėtojų veikiausiai nesuvokiamos kaip nenorminės ir taisytinės, jos žymi spontanišką, kasdienę vartoseną, papildomos socialinės reikšmės kalbėtojai joms, panašu, nesuteikia. Taigi paskutinių dviejų grupių žodžių vartojimą reikėtų vertinti kiek kitaip negu pirmosios. Būtent dėl šios priežasties toliau tekste duomenys skaidomi ir analizuojami atskirai nurodant visas tris išskirtąsias grupes.

4.3 Taisyomų žodžių atrankos šaltiniai

Taisyomiems žodžiams identifikuoti ir sukoduoti tekstyne naudotasi publikuotais suvestiniais kalbos taisyomų rinkiniais:

1. Sovietinio laikotarpio „Kalbos praktikos patarimai“, publikuoti 1976 ir 1985 m. Kaip minėta 3 skyriuje, XX a. 9 deš. pabaigoje jie buvo nurodomi ir kaip pagrindiniai norminamieji šaltiniai, kuriais turėtų vadovautis žurnalistai. 1985 m. leidinys yra papildytas ir pataisytas 1976 m. leidimas, todėl tyrime naudotasi papildytu 1985 m. leidimu (Paulauskienė, Pupkis 1985), o 1976 m. leidimas nebuvo naudojamas;
2. Nepriklausomybės laikotarpio „Kalbos patarimų“ leksikai skirtas sąsiuvinis, publikuotas 2005m. (Mikulėnienė 2005), ir pataisytas jo leidimas, publikuotas 2013 m. (Mikulėnienė, Dvylytė 2013);
3. „Didžiųjų kalbos klaidų sąrašas“, patvirtintas VLKK 1997 m. gruodžio 18 d. nutarimu (plačiau žr. Subačius 2016a: 142 – 149). 1998 – 2018 m. laikotarpiu Valstybinė kalbos inspekcija turėjo galią skirti baudas transliuotojams pagal

Administracinių teisės pažeidimų kodeksą, jei žurnalistai ar laidų vedėjai eteryje būdavo pavartoję žodžių iš šio sąrašo (plačiau žr. Tamaševičius 2012a: 37). 2019 m. sausio 31 d., jau baigus šio tyrimo kodavimą, VLKK priėmė nutarimą „Didžiųjų kalbos klaidų sąrašą“ paskelbti negaliojančiu, šiuo metu VLKK svetainėje jis yra skelbiamas kaip „Kalbos klaidų sąrašas“.

4. VLKK svetainės kalbos konsultacijų bankas (<http://www.vlkk.lt/konsultacijos>).

Šie šaltiniai iš dalies dubliuoja vienas kitą, o *vlkk.lt* konsultacijų bankas veikia kaip jų sąvadas. Pastarasis buvo ypač pravartus dėl papildomos kontrolės koduojant, nes jame dažnai nurodoma į kitus šaltinius.

Taisomi žodžiai atrinkti dviem etapais. Koduojant tyrimui aktualius žodžius tekstyne, iš pradžių buvo ištiesai skaitomi visi laidų išrašai, pažymint tyrėjų atpažįstamus taisomų žodžių ir jų junginių variantus, o tada jų statusą tikrinant čia išvardintuose leksinių variantų taisymų šaltiniuose. Antruoju kodavimo etapu ištiesai peržiūrėti „Kalbos praktikos patarimai“, „Kalbos patarimai“, „Didžiųjų kalbos klaidų sąrašas“ ir VLKK svetainės konsultacijų banko sąrašai (leksikos formų paieškai pasinaudojant interaktyviomis žymėmis leksika, mantika, terminologija, neteiktina svetimybė, žr. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/zymes>) ir automatinė paieška tekstyne tikrinta, ar tekstyno laidose esama normintojų veikaluose nurodytų „neteiktinų“ žodžių ar jų junginių⁷

Kalbos taisymais buvo taip pat laikyti tie atvejai, kai žodis, kuris tyrėjams atrodė kaip galimai normintojų taisomas, nebuvo paminėtas nė viename iš minėtų suvestinių kalbos taisymų šaltinių, tačiau nebuvo įtrauktas į Dabartinės lietuvių kalbos žodyną, taip implikuojant jo tariamą netinkamumą bendrinei kalbai⁸, arba įtrauktas į šį arba didįjį Lietuvių kalbos žodyną, tačiau čia nurodytas kaip „neteiktinas“. Taigi žodynai buvo pasitelkiami tais atvejais, kai galimai neteiktino žodžio nepavykdavo rasti nė viename iš anksčiau paminėtų šaltinių.

Tekstyno medžiagoje koduojant taisomus žodžius, buvo atsižvelgiama ir į taisymų chronologiją. Tie taisymai, kurie buvo pateikiami sovietinio laikotarpio taisymų leidiniuose, bet nebeįtraukti į po nepriklausomybės atgavimo išleistus leidinius bei šaltinius, buvo koduojami tik sovietinio ir pereinamojo laikotarpio (iki 1992 m.) medžiagoje, o dabartinio laikotarpio tekstuose kaip taisomi žodžiai nebežymimi. Pavyzdžiui, pagal *vlkk.lt* konsultacijas, studijos rengimo metu nebebuvo taisomi *teisingai* reikšme ‘tiesa, iš tikrųjų’ ar junginys *tarp kitko*, kurie buvo įtraukti į ankstesnius kalbos taisymų šaltinius; todėl sovietinio ir pereinamojo laikotarpio išrašuose jie buvo pažymėti kaip taisomi žodžiai, o dabartinio laikotarpio laidose nežymėti⁹. Visas sovietinis laikotarpis, mūsų tekstyne reprezentuojamas nuo 1960 m., buvo koduojamas pagal 1985 m. „Kalbos kultūros patarimų“ leidinyje pateiktą sąrašą. Nebuvo naudojami ir dar ankstesni kalbos taisymų

šaltiniai, nes laikoma, kad „Kalbos kultūros patarimų“ leidinys apima ir anksčiau periodiniuose kalbos kultūros leidiniuose („Gimtoji kalba“, „Kalbos kultūra“) aptartas kalbos rekomendacijas bei paplitusias kalbos taisymo praktikas.

5 Taisomų žodžių skaičiaus kaita: kiekybinė duomenų analizė

Tolesniuose poskyriuose bus parodyta, kaip pasikeitė taisomų žodžių vartojimas radijo ir TV eterėje ir kokie veiksniai galėjo prisidėti prie taisomų žodžių skaičiaus kaitos ar stabilumo. Atsakymo į šiuos klausimus ieškosime detaliau analizuodami:

1. Taisomų žodžių skaičių skirtingais laikotarpiais (5.1. poskyris);
2. Taisomų žodžių vartojimo skirtumus tarp skirtingų kalbėtojų grupių ir jo pokyčius skirtingais laikotarpiais (5.2. poskyris);
3. Taisomų žodžių vartojimo skirtumus tarp skirtingų laidų žanrų ir jo pokyčius skirtingais laikotarpiais (5.3. poskyris);
4. Pačių taisomų žodžių kaitą skirtingais laikotarpiais – kiek ir kokių žodžių buvo taisoma visais laikotarpiais, bet jie vis tiek liko vartosenoje; kiek ir kokių žodžių pavyko „ištaisyti“ (5.4. poskyris);
5. Taisomų žodžių funkcijas viešojoje vartosenoje (kokybinė analizė, 6 skyrius).

Atliekant detalią kiekybinę analizę didžiausias dėmesys bus skiriamas pagrindinei taisomų žodžių grupei ir taisomiems diskurso žymikliams bei pertarams, o įvardžių junginiai su *tai* atskirai nebus analizuojami, nes dėl mažesnio jų skaičiaus neišryškėja statistiškai reikšmingi skirtumai ir aiškesni polinkiai.

Siekiant nustatyti ryškiausius kaitos polinkius, bus lyginami sovietinis ir dabartinis laikotarpiai, neįtraukiant pereinamojo. Kaip atskleidė preliminarinė analizė, pereinamuoju laikotarpiu daugeliu atveju išryškėja gana skirtingos tendencijos, o ne nuosekli kaita tarp sovietinio ir dabartinio laikotarpio. Iš vienos pusės, tai būtų galima aiškinti sudėtingesne tikrove nei norėtųsi tyrėjams (visada lengviau interpretuoti aiškius raidos polinkius), iš kitos pusės, pereinamasis laikotarpis buvo palyginti trumpas ir dėl objektyvių priežasčių į tekstyną įtraukta palyginti mažiau šio laikotarpio medžiagos. Dėl šių priežasčių atsisakyta aiškinti šio laikotarpio ypatumus kiekybiškai, tačiau taisomų žodžių vartojimo bruožai šiuo laikotarpiu bus analizuojami kokybinės analizės dalyje (žr. 6 skyrių).

5.1 Taisomų žodžių skaičius skirtingais laikotarpiais

Analizuojant taisomų žodžių vartojimo dažnumą ir polinkius, žodžių pavartojimai buvo normalizuoti, t.y. apskaičiuotas variantų dažnis tūkstančiui žodžių. Kadangi bendrą žodžių vidurkį vienu ar kitu laikotarpiu gali lemti tai, kad nedaugelio kalbėtojų kalboje tokių žodžių gali pasitaikyti itin daug, o likusių – labai mažai, buvo analizuoti ne apibendrinti laikotarpiai, bet individualių kalbėtojų duomenys. Kitaip sakant, buvo apskaičiuota, kiek taisomų žodžių pavartoja kiekvienas kalbėtojas, ir laikotarpio ar žanro vidurkis skaičiuojamas pagal šiuos atskirų individų duomenis. Toks skaičiavimas taip pat leido atmesti tarmiškai kalbančius kalbėtojus, kurių kalboje nenormine klasifikuojama leksika yra tos tarmės žodžiai (ypač senieji skoliniai, pavyzdžiui, *bačka*, *šmotas*, *šposas*, *biški* ir kt.), kad tai neiškreiptų tyrimo rezultatų. Tokių kalbėtojų buvo apie 50, visi jie koduoti kaip „eiliniai“ žmonės (herojai arba *vox populi*), dauguma iš sovietinio laikotarpio.

Radijo ir televizijos kalbos tekстыne užfiksuotas vidutinis vieno kalbėtojo kalboje pavartotų taisomų žodžių dažnis – 17 pavartojimų tūkstančiui žodžių (žr. 1 lentelę). Tai reiškia, kad kalbėtojai vidutiniškai pasako po 2 – 3 „nevirtotinus“ žodžius per minutę (laikant, kad tūkstantis žodžių pasakoma maždaug per 8 min.). Pagal mūsų išskirtas taisomų žodžių grupes tarp tokių pavartojimų daugiausia yra pertarų/diskurso žymiklių (9,8/1000 ž.), maždaug dvigubai mažiau pasitaiko pagrindinės grupės, paskirų taisomų žodžių (5,6/1000 ž.), dar mažiau – *kažkas tai* tipo įvardžių junginių variantų (1,6/1000 ž.). Pastaruosius dažnai vartojamus junginius buvo verta išskirti, kad analizė būtų tikslesnė. Nors šie žodžiai nėra vartojami kaip pertarai, akivaizdu, kad kalbėtojai jų vartosenos nekontroliuoja taip, kaip kontroliuojami kiti (neretai stigmatizuoti) leksikos variantai. Pridėjus *kažkas tai* tipo junginius prie pagrindinės taisomų žodžių grupės, pagrindinės grupės žodžių vartojimo dažnis padidėtų 20 – 40 proc.

Taisomų žodžių vartojimui būdingas didelis standartinis nuokrypis – 24/1000 ž. sovietiniu laikotarpiu, beveik 29/1000 ž. tolesniais laikotarpiais. Tai reiškia, kad tarp atskirų kalbėtojų vartosenos esama didelių skirtumų. Būtent todėl toliau analizuojant taisomų žodžių vartojimą bus atsižvelgiama ir į kalbėtojų vaidmens įtaką, ir į individualius kokybinius skirtumus.

Iš 1 lentelės matyti bendriausi taisomų žodžių kaitos polinkiai: pilkai pažymėtas vienintelis nustatytas statistiškai reikšmingas skirtumas tarp laikotarpių¹⁰ – pagrindinės grupės taisomų žodžių sumažėjimas, lyginant dabartinį laikotarpį su sovietiniu ir pereinamuoju laikotarpiu. Taisomų pertarų/diskurso žymiklių skaičius nesumažėjo ir net galėjo nežymiai padidėti. *Kažkas tai* tipo variantų kaita buvo nenuosekli, galbūt prie to prisidėjo palyginti nedidelis jų dažnis, neleidžiantis nustatyti aiškių tendencijų. Tačiau ir šioje žodžių grupėje nematyti net polinkio didėti.

1 lentelė

Taisomų žodžių skaičiaus tūkstančiui žodžių kaita skirtingais laikotarpiais

	1960–1987	1988–1992	1993–2011	Vidurkis
VISI TAISOMI ŽODŽIAI	16,1/1000	18,4/1000	16,9/1000	17,0/1000
Taisomi žodžiai ir jų junginiai (pagrindinė grupė)	6,4/1000	6,9/1000	4,4/1000	5,6/1000
Pertarai, diskurso žymikliai	8,4/1000	9,5/1000	10,9/1000	9,8/1000
<i>Kažkas tai</i> tipo junginiai	1,2/1000	2,2/1000	1,7/1000	1,6/1000
Standartinis nuokrypis	24,0	28,6	28,9	27,4
Kalbėtojų skaičius (N)	350	262	505	IŠ VISO KALBĖTOJŲ 1118

5.2 Taisomi žodžiai pagal kalbėtojų vaidmenis

Kokių tipų kalbėtojai vartoja daugiausia normintųjų taisyklių žodžių? Duomenys pagal kalbėtojų tipus pateikti 2 lentelėje (statistiškai reikšmingai išsiskiriančios reikšmės pažymėtos pilkais). Vertinant *bendrą* taisyklių žodžių kiekį (stulpelis „Iš viso“), statistiškai reikšmingai skiriasi trys stambesnės kalbėtojų grupės, dažnai nesutampančios su atskirais kalbėtojų vaidmenimis: (1) žinių pranešėjai vartoja mažiausiai taisyklių žodžių; (2) vedėjai ir ekspertai vartoja jų daugiau negu pranešėjai; (3) įžymybės, herojai ir *vox populi* vartoja jų daugiau nei visų anksčiau paminėtų tipų kalbėtojai.

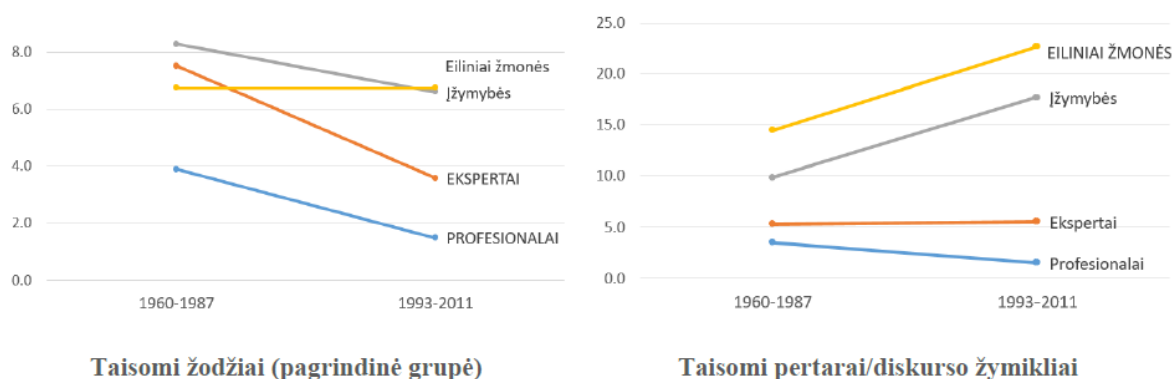
2 lentelė

Taisomų žodžių dažnis tūkstančiui žodžių pagal kalbėtojų vaidmenis

	Pagrindinė grupė	Pertarai, diskurso žymikliai	Kažkas tai tipo junginiai	Iš viso	Kalbėtojų skaičius
PRANEŠĖJAI	2,5/1000	1,4/1000	0,3/1000	4,1/1000	226
VEDĖJAI	3,2/1000	6,3/1000	1,1/1000	10,5/1000	38
EKSPERTAI	6,3/1000	6,3/1000	1,7/1000	14,3/1000	356
IŽYMYBĖS	7,0/1000	15,0/1000	1,6/1000	23,5/1000	128
HEROJAI	6,5/1000	15,0/1000	3,2/1000	24,7/1000	174
VOX POPULI	6,6/1000	18,5/1000	1,8/1000	27,0/1000	197
Iš viso	5,6/1000	9,8/1000	1,6/1000	17,0/1000	1118

Vertinant atskiras taisomų žodžių grupes matyti, kad mažiausiai paskirų (pagrindinės grupės) taisomų žodžių vartoja pranešėjai, maždaug du–tris kartus mažiau jų pasitaiko vedėjų ir ekspertų kalboje palyginti su įžymybių, herojų ir *vox populi* kalba. Taisomų pertarų/diskurso žymiklių beveik nėra pranešėjų kalboje, daugiau jų vartoja vedėjai ir ekspertai, o daugiausia tokio tipo žodžių pasitaiko įžymybių, herojų ir *vox populi* kalboje; *kažkas tai* tipo junginių santykinai daugiau nei kitos grupės vartoja herojai, o kitos grupės statistiškai reikšmingai nesiskiria. Kaip polinkį galima nurodyti mažesnę tokių junginių skaičių pranešėjų ir vedėjų kalboje.

Analizuojant pagrindinės grupės taisomų žodžių skaičiaus kaitą nuo sovietmečio iki dabartinio laikotarpio, kalbėtojų vaidmenys buvo sugrupuoti į stambesnes grupes, kad išryškėtų aiškesni kaitos polinkiai. Į vieną grupę sujungti pranešėjai ir pokalbių laidų vedėjai, nes juos galima laikyti žiniasklaidos profesionalais. Į kitą vieną grupę taip pat sujungti „eiliniai“ žmonės – herojai ir *vox populi*. Ekspertai ir įžymybės nagrinėjami atskirai, nes šiose grupėse pastebėtos labai skirtingos kiekybinės taisomų žodžių vartojimo kaitos tendencijos ir jų taisomų žodžių vartojimas aiškintinas skirtingais motyvais (daugiau žr. 6 skyriuje). Taisomų žodžių kaita skirtingose kalbėtojų grupėse parodyta 1 diagramoje. Kalbėtojų grupės, kuriose nustatyta statistiškai reikšmingų skirtumų tarp vartosenos skirtingais laikotarpiais, nurodytos didžiosiomis raidėmis.

1 diagrama

Taisomų paskirų žodžių ir pertarų/diskurso žymiklių skaičiaus kaita laike pagal kalbėtojų grupes

Statistiškai reikšmingi skirtumai būtų pagrindinės taisomų žodžių grupės žodžių sumažėjimas dabartiniu laikotarpiu profesionalų ir ekspertų kalboje, lyginant su ankstesniais laikotarpiais. Likusių vaidmenų – įžymybių ir eilinių žmonių – vartosenos pasikeitimas labai nežymus. Vadinasi, būtent ekspertai ir profesionalai lėmė šio tipo žodžių dažnumo kaitą – statistiškai reikšmingai sumažėjusį bendrą šios grupės taisomų žodžių dažnį.

Taisomų pertarų/diskurso žymiklių statistiškai reikšmingai padaugėjo eilinių žmonių kalboje. Jų taip pat žymiai padaugėjo įžymybių kalboje – nors skirtumas kiek neatitinka statistinio reikšmingumo kriterijų, tikėtina, kad didinant kalbėtojų skaičių (įžymybės mūsų tekстыne nėra labai gausi kalbėtojų grupė), ši

tendencija pasitvirtintų. Ekspertų grupėje šių žodžių dažnis nepasikeitė, profesionalų grupėje – galėjo nežymiai sumažėti (skirtumas nėra statistiškai reikšmingas). Tai, kad taisomų pertarų/diskurso žymiklių padidėjo dviejose kalbėtojų grupėse, bet nepadaugėjo ir net sumažėjo likusiose gausiose kalbėtojų grupėse, paaiškina, kodėl iš esmės nepasikeitė (tik nežymiai padidėjo) bendras šio tipo taisomų žodžių dažnis.

Kas lemia skirtumus tarp kalbėtojų grupių ir pokyčius tarp lyginamų laikotarpių? Lengva paaiškinti, kodėl mažiausiai „neteiktinų“ žodžių pasako **pranešėjai** – nes jie dažniausiai skaito parengtą (ir veikiausiai suredaguotą) tekstą. Dėl tos pačios priežasties, kadangi pranešėjai paprastai nedalyvauja spontaniškame pokalbyje, jų kalboje išskirtinai mažas pertarinių taisomų žodžių ir *kažkas tai* tipo junginių dažnis. Be to, jie yra žiniasklaidos profesionalai, turi viešojo kalbėjimo patirtį. Pranešėjų kalboje taisomų žodžių dabartiniu laikotarpiu dar labiau sumažėjo. Teoriškai parengtoje ir suredaguotoje pranešėjų kalboje taisomų žodžių turėtų iš viso nebūti, bet yra, nes į šią grupę patenka ir korespondentai, kurie, pavyzdžiui, užduoda klausimus žmonėms gatvėje. Dabartiniu laikotarpiu prie šios veikėjų grupės priskirti ir autorinių laidų (pvz., „Srovės“, „Nuo iki“) vedėjai, už kadro skaitantys savo pačių parengtą tekstą, taip pat siužetuose kalbinantys kitus pašnekovus. Detalesni pranešėjų/balso už kadro/diktorių kalbos duomenys rodo, kad dabartiniu laikotarpiu taisomų žodžių praktiškai iš viso neliko situacijose, kai skaitomas iš anksto parengtas tekstas (tokiuose tekstuose rastas tik vienas normintojų taisomas žodis – *gerbūvis* („Panorama“, 1993).

Pokalbių laidų vedėjai dažniausiai kalba spontaniškai. Jie, kaip ir pranešėjai, laikytini profesionaliais kalbėtojais. Kai kurie pokalbių laidų vedėjai turi žurnalistinį išsilavinimą, apimantį ir „kalbos kultūrą“ – discipliną, skirtą išmokyti nevartoti kalbos normintojų taisomų kalbos variantų. Be to, visi laidų vedėjai greičiausiai susiduria su kalbos taisymais savo žiniasklaidos institucijose: jų kalbą taiso vidiniai kalbos redaktoriai, jie gauna Valstybinės kalbos inspekcijos raštų (pavyzdį žr. Vaiseta 2016, 239 – 240). Tikėtina, kad kalbos kontrolė leidžia šiems kalbėtojams savo kalboje sumažinti palyginti lengviau kontroliuojamų leksikos variantų – atskirų taisomų žodžių – skaičių. Vis dėlto sąmoningomis pastangomis sunkiau sukontroliuojamų „nenorminių“ pertarų/diskurso žymiklių spontaniškai kalbantys laidų vedėjai vartoja apie penkis kartus daugiau negu pranešėjai.

Ekspertai taip pat dažniausiai kalba spontaniškai (nors kai kuriose situacijose tekstas gali būti iš dalies parengtas iš anksto). Šio tipo kalbėtojai dažniausiai yra kokios nors srities specialistai ar atstovauja kokiai nors institucijai, užima joje kokias nors formalias pareigas, todėl šią grupę galima sieti su aukštesniu išsilavinimu bei dažnesnėmis (lyginant su eiliniaisiais žmonėmis) situacijomis, kai jiems tenka kalbėti dalykiškai ir viešai. Neabejotina, kad ši kalbėtojų grupė nėra tiek taisoma išoriškai kaip profesionalūs žurnalistai, nors neatmestina, kad kalbos taisymai juos gali pasiekti jų institucijose, pvz., per kalbos redaktorių redaguojamus institucijos rašytinius tekstus. Mūsų tyrimo

duomenimis, ekspertai vartoja dvigubai daugiau normintųjų taisyčių atskirų žodžių nei laidų vedėjai. Jie taip pat vartoja daug, tiek pat kiek laidų vedėjai, sunkiau kontroliuojamų taisyčių pertarų/diskurso žymiklių.

Lyginant laikotarpius, pavieniui vartojamų taisyčių žodžių sumažėjo tiek žiniasklaidos profesionalų, tiek ekspertų kalboje. Veikiausiai tai lėmė stiprėjanti viešosios kalbos taisyčių praktika. Jau anksčiau pastebėta (žr. Nevinskaitė 2017), kad dabartinio laikotarpio laidose, kuriose kalbinami ekspertai, jų pasisakymai paprastai būna iškirpti iš pokalbio konteksto ir sumontuoti. Gali būti, kad toks pasisakymų trumpinimas ir jų redagavimas leidžia sumažinti ir taisyčių žodžių kiekį.

Ižymybių ir eilinių žmonių (herojų, *vox populi*) grupės yra panašios pagal pasakomų taisyčių žodžių skaičių, tačiau, manytina, dėl skirtingų priežasčių. Ižymybės dažnai galėtų kalbėti „normiškai“, nes dalis jų turi atitinkamą išsilavinimą – pavyzdžiui, ypač tarp sovietmečio ižymybių daug literatūros, teatro, kitų meno sričių atstovų; vis dėlto, kaip bus išsamiau atskleista analizuojant konkrečias komunikacines situacijas eterijoje (žr. 6 skyrių), ižymybės dažnai sąmoningai renkasi vartoti taisyčių žodžius dėl stilistinių priežasčių, pavyzdžiui, kai norima kurti nuoširdaus, panašaus į klausytoją kalbėtojo tapatybę ar neformalų, kasdienės kalbos stilių.

Žiniasklaidoje kalbantys **eiliniai žmonės** dažniausiai kalba daugiau ar mažiau sau įprasta kalba. Jų kalbą veikiausiai riboja turimi kalbiniai resursai ir viešojo kalbėjimo praktika – dauguma iš šių žmonių nėra pratę kalbėti viešai eterijoje. Šioje grupėje veikiausiai mažiau tokių kalbėtojų, kurie būtų nuolat taisyti, bent jau ne tokiu mastu kaip kai kurių kitų mūsų minėtų grupių. Be to, iš jų nėra tikimasi sunormintos kalbos, o kartais, pavyzdžiui, psichologinių pokalbių šou laidose, reikalaujančiose atviros, intymaus pokalbio (plg. Pečiulis 2007, 208 – 209), jie turbūt ir skatinami kalbėti kuo kasdieniškesne kalba.

Apibendrinant, taisyčių žodžių sumažėjo tose grupėse, kurios yra pasiekiamos kalbos taisyčių praktikų - per profesinį išsilavinimą, kalbos taisyčių žiniasklaidoje ar ir kitose institucijose. Tos grupės, kurių kalbos taisyčių veikiausiai nepasiekia, taisyčių žodžių vartoja tiek pat arba daugiau kaip ankstesniais laikotarpiais. Šie skirtumai rodo, kad preskriptyvizmo veiksmingumas priklauso nuo jo institucionalizacijos – taisyčių atvejais, kai kalbos taisyčių turi institucinį pagrindą, kai yra mechanizmas jiems įgyvendinti, jis yra veiksmingas, o kitais atvejais – ne.

5.3 Taisyti žodžiai pagal laidų žanrus

Lyginant skirtingus laidų žanrus (pristatytus 4.1. poskyryje), pagal taisyčių žodžių skaičių išsiskiria tik informacinės laidos ir tik pertarų/diskurso žymiklių skaičiumi, o publicistinės ir pokalbių laidos tarpusavyje iš esmės nesiskiria (žr. 3 lentelę; statistiškai reikšmingai išsiskiriančios reikšmės pažymėtos pilkais). Tiesa, analizuojant tik dabartinį laikotarpį, informacinės laidos statistiškai reikšmingai skiriasi ir kitų taisyčių žodžių tipų vartojimu – ir paskirų taisyčių

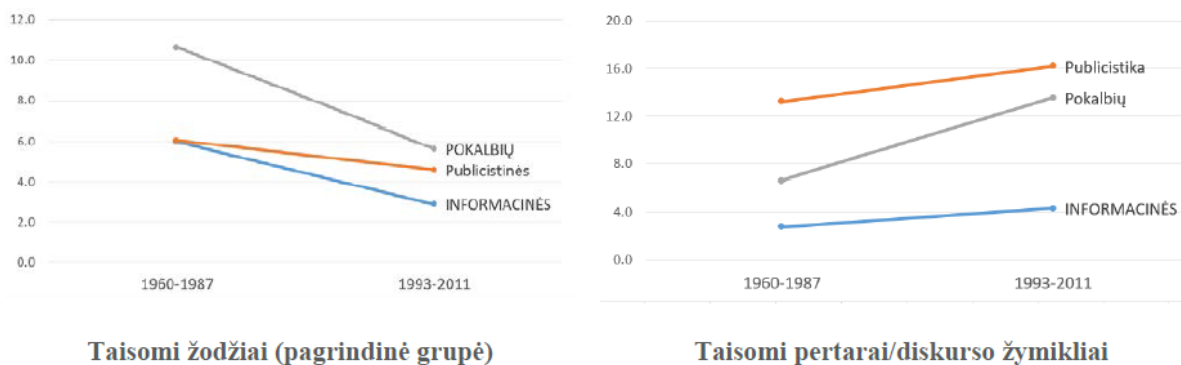
žodžių, ir *kažkas tai* tipo junginių jose vartojama žymiai mažiau negu publicistinėse ir pokalbių laidose. Tokį skirtumą galima paaiškinti žanriniais pokyčiais, apie kuriuos buvo šiek tiek užsiminta anksčiau – dabartiniu laikotarpiu žanrai yra grynesni, ypač informacinės laidos yra labiau suredaguotos, jose yra mažiau spontaniško dialogo, o tai leidžia išvengti, kad dalis taisyomų žodžių patektų į eterį.

3 lentelė

Taisomų žodžių dažnis pagal laidų žanrus

	Informacinės	Publicistinės	Pokalbių
Atskiri taisomi žodžiai	5,0/1000	5,9/1000	6,3/1000
Pertarai, diskurso žymikliai	5,2/1000	12,8/1000	12,4/1000
<i>Kažkas tai</i> tipo junginiai	1,2/1000	1,9/1000	1,9/1000
IŠ VISO	11,3/1000	20,5/1000	20,7/1000
KALBĖTOJŲ SKAIČIUS	414	462	235

Taisomų žodžių kaitos polinkiai skirtinguose žanruose parodyti 2 diagramoje (statistiškai reikšmingai išsiskiriančios žanrų grupės pateiktos didžiosiomis raidėmis). Statistiškai reikšmingos tendencijos yra **paskirų taisomų žodžių (pagrindinės grupės)** skaičiaus sumažėjimas informacinėse ir pokalbių laidose dabartiniu laikotarpiu. Taisomų **pertarų/diskurso žymiklių** pokalbių laidose, lyginant su sovietiniu laikotarpiu, padaugėjo bene dvigubai (formaliai skirtumas nėra statistiškai reikšmingas, tačiau tai galima paaiškinti itin mažu pokalbių laidų skaičiumi sovietiniu laikotarpiu). Informacinėse ir publicistinėse laidose taisomų žodžių nežymiai padaugėjo, bet skirtumai nėra statistiškai reikšmingi.

Taisomi žodžiai (pagrindinė grupė)

Taisomi pertarai/diskurso žymikliai

2 diagrama

Taisomų žodžių skaičiaus kaita pagal žanrų grupes

Abi diagramos rodo tas pačias tendencijas, atitinkančias taisomų žodžių kaitos polinkius – sumažėjusį pagrindinės grupės, pavienių taisomų žodžių pavartojimų dažnį, nepakitęs ar nežymiai padidėjęs taisomų pertarų/diskurso žymiklių pavartojimų dažnį. Matyti, kad prie šios kaitos prisidėjo visi trys tiriamieji žanrai, tik, kaip rodo diagramos, nevienodu mastu. Daugiausia pagrindinės grupės taisomų žodžių sumažėjo informacinėse ir pokalbių laidose. Lengva paaiškinti šį pokytį informacinėse laidose; jos dėl iš anksto parengtų tekstų yra labiausiai veikiamos kalbos redagavimo, taigi nenorminiai žodžiai veikiausiai tiesiog ištaisomi dar prieš patekdami į eterį. Sunkiau pasakyti, kodėl smarkiai mažėja taisomų variantų pokalbių laidose. Žvelgiant į duomenis atidžiau, matyti, kad sovietiniu laikotarpiu taisomų žodžių vartojimui šio žanro laidose būdingas didesnis standartinis nuokrypis, taigi čia pasitaikė daugiau pavienių laidų su labai dideliu ir labai mažu pagrindinės grupės taisomų žodžių dažniu; kadangi į tekstyną dėl objektyvių priežasčių įtraukta palyginti mažai pokalbių laidų iš sovietinio laikotarpio (nes jų buvo kuriama mažiau ir beveik nėra išlikusių), laidos su dideliu taisomų žodžių dažniu galėjo padaryti įtaką išryškėjusioms kaitos tendencijoms (pavyzdžiui, 1977 m. „TV forumo“ laidoje jų pasakyta gerokai daugiau nei vidurkis – 16,6/1000 ž.). Pertarinių taisomų žodžių didžiausias pagausėjimas pokalbių laidose yra dėsningas, nes šis žodžių tipas kalbėtojų yra sunkiau kontroliuojamas, jiems ypač didelę įtaką daro pokalbio spontaniškumas, labiausiai būdingas būtent pokalbių laidoms.

Apibendrinant, laidų žanrų skirtumai ir kalbos kaitos tendencijos atskleidžia, kad taisomų žodžių vartojimo dažnį lemia kalbėjimo sąlygos, ypač pokalbio spontaniškumas – nenorminių formų mažiau daugiausia teksto skaitymu paremtose informacinėse laidose (ten pastebimas ir ryškus tokių žodžių sumažėjimas), o spontaniškose pokalbių laidose bei publicistinėse laidose jų yra daugiau ir, lyginant su sovietmečiu, labiausiai padaugėjo.

5.4 Dažniausi taisymai ir visais laikais taisyti žodžiai

Kalbant apie preskriptyvizmo poveikį lygiai įdomu klausti ne tik, kokių pokyčių įvyko, bet ir kas yra stabilu, tai yra, kokie žodžiai viešojoje kalboje išlieka vartojami nepaisant ilgametės jų taisyčių praktikos. Taigi: kokie yra dažniausiai pasitaikantys taisomi žodžiai apskritai ir skirtingais laikotarpiais?

Penkiolika žodžių „rekordininkų“, nustatytų naudojant visų laikotarpių duomenis, pateikti 4 lentelėje. Visi jie yra bendros reikšmės žodžiai, nesusiję su konkrečia referencija ir galimi vartoti bet kokios tematikos kontekste. Į sąrašą taip pat įtrauktas *da-*, pavartotas kaip priešdėlis keliuose skirtinguose žodžiuose, tarp kurių dažniausias buvo *daleisti* (10 pavartojimų). 5 lentelėje išvardinti taisomi pertarai/ diskurso žymikliai pagal pavartojimų skaičių – matyti, kad dažniausiai vartojamas iš jų yra *nu*.

4 lentelė

Dažniausiai tekstyne pavartoti pagrindinės taisomų žodžių grupės žodžiai ar žodžių junginiai

	Taisomas žodis / žodžių junginys	Pavartojimų skaičius
1.	vis tik (tai)	92
2.	ypatingai	89
3.	ta prasme	81
4.	skaityti	80
5.	biški	70
6.	eilė (eilė ko, visa eilė)	50
7.	aplamai	35
8.	gautis	32
9.	pilnai	28
10.	da-	28
11.	bendrai	24
12.	pastoviai	23
13.	pakankamai	24
14.	liesti (pvz., klausimą)	17
15.	matomai	12

5 lentelė

Taisomų diskurso žymiklių ir pertarų pavartojimų skaičius

	Diskurso žymiklis, pertaras	Pavartojimų skaičius
1.	nu	1960
2.	vat, vo, vot	730
3.	jo	184
4.	ot	37

Kaip minėta anksčiau, norint nustatyti preskriptyvizmo veiksmingumą, reikia palyginti preskriptyvistų netaisyklingais laikomų kalbos variantų vartojimą skirtingais laikotarpiais. Iš principo tekstynas leidžia atlikti tokių laikotarpių palyginimą, tačiau, kadangi mūsų tekstyno apimtis (lyginant su rašytinių tekstų tekstynais) yra palyginti nedidelė, dauguma taisomų žodžių pavartoti vos po kelis kartus ir iš tokių skaičių daryti išvados apie jų vartosenos kitimą negalima. Dėl šios priežasties šiame tyrime lyginami tik dažniausiai pavartoti taisomi žodžiai ar žodžių junginiai skirtingais laikotarpiais. Jų sąrašai pateikti 6 lentelėje. Joje pilnai pažymėti žodžiai, kurių aptikta tik to konkretaus laikotarpio medžiagoje, bet nepasitaikė kitų laikotarpių vartosenoje (*dirbantysis, pilnas, teisingai, tarp kitko, įtakoti, paskaičiuoti*).

Pagrindinė iš šių duomenų kylanti išvada – kad visais analizuotais laikotarpiais tarp dažniausios taisomų žodžių patenka daug tų pačių žodžių, vadinasi, nepaisant taisyčių ir norminimo, iš sakinės lietuvių kalbos, net reprezentuojamos viešumoje, jie neišnyksta.

Svarstant apie preskriptyvizmo veiksmingumą konkrečių žodžių atžvilgiu, reikia turėti galvoje, kad sakinės žiniasklaidos tekstynas nereprezentuoja visos viešosios vartosenos. Remiantis tekstyno medžiaga, tarp dažniausiai vartojamų taisomų žodžių yra tik pora, kuriuos galima laikyti pašalintais iš viešosios vartosenos. Vienas iš jų yra *dirbantysis* (taisoma į *darbuotojas*); šis žodis buvo nemažai kartų pavartotas sovietinio laikotarpio laidose. Dabartinio etapo tekstyno medžiagoje jis neaptinkamas, kaip rodo interneto paieška, jis (greičiausiai) nebėra vartojamas taisoma reikšme. Kita vertus, *dirbančiojo* išnykimą iš vartosenos galėjo lemti ne tiek jo taisyimas, kiek jo sovietinis ideologizavimas, neberekalingas nuo pereinamojo laikotarpio (plačiau žr. 6.1. poskyrį apie sovietinio laikotarpio taisomus žodžius).

6 lentelė

Dažniausiai pavartoti taisomi žodžiai sovietiniu, pereinamuoju ir dabartiniu laikotarpiais (pavartojimų skaičius)

Sovietinis (90 tūkst. ž.)		Pereinamasis (68 tūkst. ž.)		Dabartinis (195 tūkst. ž.)	
eilė	39	vis tik, vis tiktai	40	ta prasme	71
ypatingai	36	skaityti	23	vis tik, vis tiktai	45
skaityti	24	ypatingai	18	ypatingai	35
vis tik, vis tiktai	20	eilė	12	biški	27
biški	15	senai	10	gaunasi	26
bendrai	14	aplamai	8	skaityti	25
sekantis	14	sekantis	8	da-	24
pilnai	13	teisingai* ('iš tikrųjų')	7	pakankamai	22
aplamai	12	taipogi	7	aplamai	15
dirbantysis	12	(kalba) eina	7	pilnai	14
senai	12	tarp kitko*	6	pastoviai	11
liesti	10	bendrai	6	pergyventi	11
pergyventi	10	biški	6	įtakoti	7
matomai	8	pastoviai	5	vadinamas	6
ta prasme	8	liesti	5	paskaičiuoti	6
pilnas	8				

* Žodžiai kurie vartojami ir dabartiniu etapu bet nebelaikomi taisytiniais

Dabartinio ir pereinamojo laikotarpio tekstyno medžiagoje veikiausiai atsitiktinai nebuvo pavartotas *pilnas* (pavyzdžiui, *pilnas adresas* – taisoma į *visas*). Sprendžiant iš interneto paieškos, kitur jis tebėra gana plačiai vartojamas; pastebėtina, kad ir dabartiniu etapu tarp dažniausių tekstyno taisomų žodžių patenka susijęs *pilnai*. Į dabartinio laikotarpio sąrašą nebeįtraukti *tarp kitko* ir *teisingai* (reikšme ‘tiesa, iš tikrųjų’) sakininėje žiniasklaidoje yra ne mažiau dažni nei anksčiau, bet nebėra įtraukiami į taisymų rekomendacijas.

Tekstynė užfiksuota ir tokių žodžių, kurie jame pasirodė tik dabartinio laikotarpio medžiagoje. Du tokie nauji tarp dažniausių pakliuvę žodžiai yra *įtakoti* (taisoma į *daryti įtaką*) ir *paskaičiuoti* (‘apskaičiuoti’). Jie buvo įtraukti į sovietmečiu išleistus „Kalbos patarimus“, vadinasi, buvo fiksuojami, tik galbūt buvo retesni, nes nepateko į mūsų tekstyno imtį. Nauju, pereinamuoju laikotarpiu atsiradusiu, žodžiu galima laikyti *pakankamai* (reikšme ‘gana’), kuris sovietmečio tekstyno dalyje taisoma reikšme nebuvo pavartotas ir taip pat nebuvo įtrauktas į sovietmečio „Kalbos patarimus“.

Taisomų žodžių vartojimo dažnumą skirtingais laikotarpiais taip pat galima lyginti tik sąlygiškai dar ir dėl to, kad tekstynė skirtingiems laikotarpiams skiriamas nevienodas žodžių skaičius (dabartinio laikotarpio medžiaga apima du kartus daugiau žodžių nei sovietinio ir beveik tris kartus daugiau žodžių nei pereinamojo). Vis dėlto galima pastebėti keletą ryškesnių pasikeitimų: pavyzdžiui, dabartiniu etapu smarkiau išpopuliarėjo *ta prasme*, gerokai retesni tapo *eilė* (*ko nors*) (taisoma į *daug, daugelis* ir pan.), *liesti* (pvz., *klausimą*), *kas liečia* (taisoma į *(o) dėl*), rečiau vartojamas *senai* (taisomas į *seniai*).

Apskritai, žvelgiant ne tik į dažniausius, bet ir rečiau pavartotus visais laikotarpiais taisytus žodžius, matyti, kad tarp jų patenka visi taisomų žodžių tipai. Jau iš kiekybinės analizės buvo matyti, kad nesumažėjo pertarinių taisomų žodžių bei *kažkas tai* tipo junginių. Tačiau ir paskiri, pavieniui vartojami žodžiai taisomi visais tyrimo laikotarpiais. Kaip matyti iš aukščiau šiame poskyryje aptartų duomenų, dažniausiai vartojami įvairios kilmės su konkrečia tema nesusiję žodžiai ar junginiai: *aplamai, bendrai, biški, (visa) eilė, gautis, ypatingai, liesti, pastoviai, ta prasme* ir kt. Rečiau vartojami konkrečios reikšmės žodžiai, tarp kurių patenka tiek vadinamosios svetimybės (*bačka, ubagas, švoogeris, rolė*), tiek žodžiai su nelietuviškais laikomais elementais (priešdėlis *da-*); čia priskirtini ir vadinamieji vertiniai (tiek sovietmečiu, tiek dabar vartojami *gerbūvis, išsireikšti*), taip pat žodžių ir junginių reikšmės, kurios laikomos klaidingomis (*apmokymas* reikšme ‘mokymas, išmokymas’, taisoma į *mokymas*).

Taigi, lyginant sovietmetį ir dabartinį laikotarpį, nė viena taisomų žodžių kategorija neišnyko, nebent pakeitė funkcijas. Be to, dabartiniu laikotarpiu taisomi žodžiai pasipildė naujųjų svetimybų kategorija (pvz., *piaras, draivas, vorkšopas*). Visa tai rodo, kad „neišnaikinami“ taisomi žodžiai arba nėra atpažįstami kaip neleistini, arba yra reikalingi, arba ir tai, ir tai kartu. Daugiau apie tai – sekančiame skyriuje.

6 Taisomų žodžių funkcijos ir jų kaita: kokybinė duomenų analizė

Kaip minėta (žr. 2.2. poskyrį), taisomiems žodžiams analizuoti galima taikyti pirmojo ir antrojo lygmens indeksiškumo sąvokas. Pirmojo lygmens indeksiškumas šiuo atveju reikštų, kad tokiais žodžiais tiesiog įvardijami kokie nors objektai, vartotojas pasirenka ją kaip įprastą žodį, nes jo aplinkoje taip kalbama. Antrojo lygmens indeksiškumas reikštų, kad taisomas žodis pavartojamas dėl kokios nors papildomos socialinės reikšmės ar stiliaus, dėl keliamų socialinių asociacijų. Analizuojant tekstyno medžiagą, visais laikotarpiais galima pastebėti taisomų žodžių vartojimo tiek pirmuoju, tiek antruoju indeksiškumo lygmeniu. Iš ankstesnėje dalyje apžvelgtų dažniausių vartojamų taisomų žodžių galima manyti, kad jų vartojimas pirmuoju lygmeniu turbūt sudaro didžiausią jų pavartojimų dalį; žmonės vartoja tuos žodžius paprasčiausiai nežinodami, kad jie yra taisomi. Vis dėlto dalis taisomų žodžių vartojami ir dėl stilistinių ar socialinių priežasčių, reikšmės, kurios neperteiktų norminis žodžio atitikmuo. Be kita ko, taisomo žodžio pasirinkimą galima interpretuoti siejant su tuo, koks kalbėtojas jį vartoja – jei manome, kad kalbėtoju yra prieinami platūs kalbiniai resursai ir jis galėtų vietoje žodžio rinktis kitą variantą, galime įtarti, kad žodžio pasirinkimas yra neatsitiktinis. Kitu atveju darome prielaidą, kad žodis yra tiesiog įprastas kalbėtojo kasdienės kalbos žodis.

Toliau pristatoma kokybinė taisomų žodžių vartosenos analizė, skirta patyrinti, kokios priežastys galėjo lemti konkretaus taisomo žodžio konkrečiame kontekste vartojimą. Tai bus tyrėjų interpretacija – negalime žinoti, kiek sąmoningai (ar tyčia) konkretus kalbėtojas pavartojo konkretų taisomą žodį, o jei sąmoningai – kokie buvo jo motyvai. Interpretacija remiasi sociolingvistinio ir komunikacinio konteksto analize, taip pat atsižvelgiama į žiniasklaidos kontekstą. Kaip atskleidė interviu su radijo ir televizijos žurnalistais, laidų vedėjais, jie yra linkę kurti individualų kalbėtojo stilių ar taikytis prie pašnekovo ir situacijos ir dėl to rinktis pašnekovui ar auditorijai įprastus, bet nebūtinai sunormintus variantus (Vaicekauskienė 2011).

Panašu, kad indeksiškumo ir stiliaus sąvokos tinka interpretuoti dabartinio laikotarpio, teikiančio daugiau išraiškos laisvės ir pasižyminčio didesne laidų žanrų bei formatų įvairove, taisomų žodžių vartojimą, o aiškinant sovietinio ir pereinamojo laikotarpio taisomų žodžių vartojimą, svarbus ir žiniasklaidos kontekstas.

6.1 Sovietinis laikotarpis (1960 – 1987): kasdienė kalba, naujakalbė ir nuoširdumo nuotrupos

Didžiąją dalį eilinių žmonių – herojų ir *vox populi* – pasakomų taisomų žodžių galima priskirti pirmajam indeksiškumo lygmeniui: taisomi žodžiai čia, tikėtina, vartojami kaip kalbėtojams įprasta kasdieninė kalba (tačiau yra ir išimčių, jos bus aptartos toliau). Kaip buvo matyti iš kiekybinės pavartojimų skaičiaus analizės, šių kalbėtojų

kalboje taisomų žodžių yra daugiausia (čia patenka ir įžymybės, bet jų atvejis yra kitoks ir bus aptartas toliau). Sovietmečiu tarp eilinių žmonių pasakomų taisomų žodžių yra nemažai vadinamųjų senųjų svetimybų (*šposas, bačka, dūšia, šnapsas*, itin dažnas *biški*), taip pat neteiktinų vertinių (*ištoti, pilnai, skaityti*) ir kitų nenorminių variantų. Toliau pateiktuose pavyzdžiuose kalbinami herojai ir žmonės gatvėje – jie kalba taip, kaip įpratę kalbėti kasdien. Matyti, kaip kai kuriais atvejais akomoduoja ir žurnalistai, pakartodami pašnekovų kalbos variantus:

(1) HEROJĖ: nu žinoma linksma kai gerai dirba gerai sugyvena visi turi butus visi savo tiktai jaunesnis sūnus Jurgis turi dar prie bendros virtuvės pakol kas dabar šeima nėra didelė. (Lietuvos radijas, „Reportažas apie Grigiškių darbininkų šeimą“, 1971)

(2) ŽMOGUS IŠ GATVĖS (APGAUTAS PIRKĖJAS): vien bulkaitę daugiau nieko nepirkau tris šis tris kapeikas viršaus paėmė. BALSAS UŽ KADRO: Už mažą bulkutę? (LTV, „Labas rytas“, 1987)

Atvejams, kai žiniasklaidoje vartojami tiesiog įprasti kalbėtojo žodžiai, taip pat priskirtini ir kai kurių ekspertų, iš dalies įžymybių, pavartoti taisomi variantai. Visų pirma, tai žodžiai, susiję su profesinių grupių, specialiųjų veiklos sričių kalba, pvz.: (spektaklių) *sąstatas, dirbantysis*, (buitinis) *aptarnavimas, rolė* ir kt. (3) pavyzdyje profesinės kalbos žodį *sąstatas*, kalbėdamas apie jaunimui atrinktų pigesnių spektaklių atlikėjų sudėtį, pavartoja tuometinis Operos ir baleto teatro solistas Eduardas Kaniava:

(3) ĮŽYMYBĖ (KANIAVA): klausimas kodėl studentams duodamų papigintų spektaklių sąstatas esti toks silpnas juk tai žaloja jaunimo meninį skonį nu aš nemanau kad tai studentai būtų pas mus diskriminuojami taip ir kad jiems būtų parenkamas kuo silpnesnis sąstatas. (LTV, Televizijos forumas, 1977)

Kitais atvejais kalbėtojas, net jei ir nujausdamas, kad tam tikras žodis neįprastai nuskambės eteryje, renkasi jį vartoti, greičiausiai dėl tikslumo ir išraiškos taupumo sumetimų. Tai galima matyti iš (4) pavyzdžio, kuriame krepšinio treneris pavartoja specifinę krepšinio sąvoką *presingas* (taisyta į *spaudimas*), sušvelninimui pridėdamas žodį „vadinamas“:

(4) EKSPERTAS (GARASTAS): kada CSKA žaidžia greitai jie atrodo labai galingai ją būtina sustabdyt norint ją sustabdyt buvo sutarta taip pat dengtis per visą aikštę imti mėginti žaisti vadinamu presingu. (LTV, „Sporto studija“, 1987)

Sovietiniu laikotarpiu kasdiene kalba buvo tapusi ir sovietmečiui būdinga medinė kalba. Abejotina, kad kalbėtojai taisomus naujakalbės žodžius būtų vartoję sąmoningai, siekdami kurti socialinį stilių ar tapatybę, tačiau tokios vartosenos atveju galima atpažinti platesnį žodžio indeksų lauką, „ideologiškai teisingą“ kalbėjimo stilių, o ne vien neutralų tikrovės objekto įvardijimą. Kiek paradoksalu tai, kad nepaisant to meto eteryje vyravusios ideologinės medinės kalbos, Lietuvos preskriptyvistų diskurse sovietmečio žiniasklaidos kalba yra

įvardijama kaip geresnė nei dabartinė (Girčienė, Tamaševičius 2012: 31 – 32; Tamaševičius 2012: 32).

Sovietmečiu dalis įprastų, tačiau su buržuazine santvarka ar religine pasaulėžiūra susietų žodžių kaip *ponas*, *krikštynos*, *klausykla* imami laikyti svetimais arba atgyvenusiais (nors jie nebuvo taisomi, tačiau ideologija jiems buvo suteikusi neigiamą konotaciją), o kitiems, perimtiems iš ideologizuotos rusų kalbos (taisomiems *dirbantysis*, *įsisavinti*, *išstoti*), medinės kalbos vartotojai teikė pirmenybę. Vieni žodžiai tapo nuolatiniais komunistinės visuomenės kūrėjų ir jų pasiekimų epitetais (*pažangus*, *šlovingas*, *pergalingas*), kiti – ideologinių priešų apibūdinimais (*banditas*, *reakcionierius*, *obskurantas*). Apie tai, kad ideologinis spaudimas turėjo tiesioginių pasekmių kalbos vartosenai, galime spręsti ir iš sovietinių tekstyno laidų, kuriose tiek profesionalūs kalbėtojai, tiek eiliniai žmonės iš inercijos laikosi partijos apibrėžtos sąvokų ir žodžių reikšmių sistemos, kartodami tuos pačius kalbinius trafaretus. Dažniausiai tokie žodžiai skambėdavo propagandinėse laidose pranešėjų skaitomuose tekstuose. Viena iš labiausiai įsitvirtinusių inovacijų – *dirbantieji*, nuosekliai per visą laikotarpį vartotas reikšmė ‘tarybiniai darbo žmonės’ (taisyta ir į *darbininkai*, *darbuotojai*, *tarnautojai*, *kolektyvas*). Iš šio laikotarpio vartosenos (5) matome, kad, lyginant su .odžiu *darbininkas*, buvo daromas semantinis skirtumas. Pastarasis visų pirma vartotas kaip marksistinė sąvoka vienai iš socialinių klasių apibūdinti arba tiesiog įvardijant „darbininkiškų“ profesijų atstovus.

(5) BALSAS UŽ KADRO: darbininkai kapitalistinėj santvarkoj buvę aklu pasipelnymo įrankiu įmonių savininkams tada parodė kokia jėga kokie nuostabūs sugebėjimai slypi juose kai fabrikas virto socialistiniu jo pagamintosios vertybės pradėjo tarnauti visų dirbančiųjų gerovei. (LTV, „Rytmečio vėliavos“, 1973)

Tekstyne taip pat išsiskiria žodžiai, susiję su karybos semantiniu lauku – vienu iš produktyviausių naujakalbės resursų (pavyzdžiui, *kova už derlingą hektarą*, *nauja technika apginkluotos įmonės*). Žemiau pateikiamame pavyzdyje (6) taisomas žodis *persiginkluoti* (taisyta į *persitvarkyti*), pavartotas kalbant apie technologijų atnaujinimą popieriaus fabrike:

(6) BALSAS UŽ KADRO: auga ir techniškai persiginkluoja Grigiškių bandomasis popieriaus kombinatas, auga ir pats žmogus darbininkas. (Lietuvos radijas, „Reportažas apie Grigiškių darbininkų šeimą“, 1971)

Šioje trumpoje ištraukoje pavartota augimo metafora taip pat būdinga sovietinio laikotarpio žiniasklaidai, nuolat pranešančiai apie vis naujus laimėjimus. Progresas užkoduotas ir taisomame žodyje *vedanti* (taisyta į *žymiausia*, *svarbiausia*, *pagrindinė*), kalbant apie pavyzdinę gamyklą (7). Vis galingesni agregatai čia ne šiaip gaminami, o nuasmenintai *išleidžiami* (taisyta į *gaminami*); jų išleidimas ne šiaip pradėtas, o *į(si)savintas* (taisyta į *įdiegtas*, *įgyvendintas*), taip nurodant į užduoties įvykdymą, sovietinio ūkio planavimą ir sistemingumą:

(7) BALSAS UŽ KADRO: aštuntajame penkmetyje Naujosios Vilnios Neries žemės ūkio mašinų gamykla tik pradėjo leisti žolės miltų gamybos agregatus dabar ji tapo vedančiąja tokios paskirties įmone šalyje bendradarbiaujant su specializuoto konstravimo biuro specialistais įsavintas tris keturis kartus galingesnių agregatų su granuliatoriais išleidimas. (LTV, „Daugiau našiau geriau“, 1975)

Dar vienas svarbus ir nuolat kartojamas sovietizmas – žodis *pažangus*, vartotas kaip epitetas komunistinės ideologijos, jos sekėjų ir apskritai santvarkos pranašumui apibūdinti (plg. *Pažangioji žmonija, pažangus veikėjas*). Ilgainiui, veikiausiai sekant rusų kalbos vartosena, šis žodis buvo imtas vartoti taisoma reikšme (taisyta jo vartojimas kalbant apie tai, kas tobula, aukščiausia, geriausia) kaip sinonimas visiems sovietinės visuomenės pasiekimams nusakyti, pavyzdžiui, kalbant apie naują, patobulintą žemės ūkio techniką:

(8) BALSAS UŽ KADRO: kas pavasaris vis galingesnę techniką išvairuoja į laukus Tarybų Lietuvos melioratoriai <...> kartu su pažangia agrotechnika tai padėjo žymiai pakelti laukų derlingumą. (LTV, „Žemė nelieka skolinga“, 1975)

Nors tokių naujakalbės žodžių daugiausia pasitaikydavo diktorių/ balso už kadro/pranešėjų, ekspertų, pokalbių laidų vedėjų kalboje, juos atkartodavo ir eiliniai kalbinami žmonės, tuometiniai laidų herojai – buvę revoliucionieriai, darbo pirmūnai ir kt. (9) iliustracijoje sovietinio Liaudies seimo deputatė pasakoja apie tai, kaip Maskvoje buvo sutikta Lietuvos delegacija, 1940 m. atvykusi prašytis „priimama“ į Sovietų Sąjungą. Taisomas žodis *ištotti* čia rusų kalbos pavyzdžiu vartojamas reikšme ‘pasisakyti’. Tai vienas iš labiausiai įsigalėjusių sovietizmų, juo tarsi suponuojama, kad tokiuose pasisakymuose svarbu ne kalbėtojo nuomonė, bet deklaracijos:

(9) HEROJĖ: po pareiškimo kada pradėjo ištotti deputatai visi jie mus sveikino siūlė priimti Baltarusijos atstovas prisimenu ir šiandien kaip jis net atrodė išstojo ir sako kad mes jus sutikom mes jus priimsim kaip tėvai prijema sūnų kada jis grįžta iš kur nors dingęs. (Lietuvos radijas, „Pasakojimas apie deputatę“, 1967)

Oficialios vartosenos trafaretus to meto laidose, kaip minėta, atkartodavo ir eiliniai gatvėje užkalbinti žmonės. Štai radijo reportaže apie vilniečių reakcijas į žinią apie sovietų paleistą kosminį palydovą (10) jauna praėivė pateikia visiškai šablonišką atsakymą, kuris tiesiog pakeitus objektą galėjo būti pavartotas kalbant apie bet kurią sovietinio gyvenimo sritį (be taisomo ideologizuoto *užkariavimo*, ištraukoje pavartotas ir lietuvių kalbos vartosena įprastas *aplamai*, taisyta į *apskritai*):

(10) VOX POPULI: tikrai aš irgi jaučiu didžiulį pasididžiavimą tarybinės technikos pranašumu ir aplamai tuo kad tikrai mūsų šalis visą laiką pirmauja kosmoso užkariavime kartu su visu tarybiniu jaunimu tikrai labai džiaugiuosi. (Lietuvos radijas, „Vilniečių mintys apie Vostok“, 1968)

Aukščiau aptartus pavyzdžius galėtume bent iš dalies vertinti kaip tam tikrą kalbėtojų taikymąsi prie auditorijos (*referee design*). Tik

šiuo atveju ta auditorija, kuriai stengiamasi įtikti, yra labai savotiška – tai ne realūs žiūrovai ir klausytojai, bet įsivaizduojama anoniminė totalinės galios struktūra, primenanti žmonėms, kokio elgesio ir kalbėjimo iš jų tikimasi ¹¹. Minėtas kontekstas ir sovietiniame pasaulyje eilinių žmonių jausta baimė atsidurti užribyje veikiausiai labiausiai lėmė ir tai, kad nemaža dalis negyvų, tačiau propagandinio kalbėjimo paženklintų žodžių išliko eteryje iki pat pereinamojo laikotarpio. Veikiausiai šis prisitaikymo (ir susitaikymo) veiksnys turėjo įtakos ir to meto kalbos taisytojams. Straipsniuose, kuriuose aptariamos kalbėtojų padarytos „klaidos“, daugiausia pastabų dėl tarties, kirčiavimo dalykų ar senųjų skolinių vartojimo, taisomi kai kurie medinės kalbos žodžiai – semantizmai, paraidiniai vertiniai, bet pats medinės kalbos stilius nekritikuojamas. Panašią tendenciją yra pastebėję ir sovietinės rusų kalbos tyrėjai: jie atkreipia dėmesį į paradoksą, kad kalbos kultūros puoselėtojai buvo linkę apeiti medinės kalbos klausimą (Gorham 2014: 44).

Dar vienas sovietinės kalbos leksikos sluoksnis būtų senieji skoliniai, vartoti ideologiniams priešams pašiepti. Tai jau kitokio pobūdžio atvejai nei naujakalbė. Ideologiniam kalbėjimui būdavo pasirenkami senieji skoliniai, suteikiant jiems papildomą socialinę reikšmę, asociaciją su pirmąja Lietuvos Respublika, pavyzdžiui, kalbant apie tarpukario Lietuvos „atsilikimą“. Tokius žodžių variantus galima priskirti antrojo lygmens indeksiškumui.

Štai radijo reportaže apie Pirčiupių tragedijos metinių minėjimą, kurio fragmentas pateiktas (11) pavyzdyje, žodis *bakūžė* pavartotas kaip netiesioginė citata buržuazinės valdžios „veidmainystei“ pašiepti:

(11) BALSAS UŽ KADRO: bet ir tavęs klumpėtasis pirčiupietis neaplenkė kruvinojo fašisto ranka ir tavęs nepasigailėjo tie kurie tėvynės meilę prisiekinėjo apie šiaudinės bakūžės idiliją tariamą tautos vienybę brolybę suokė. (Lietuvos radijas, „Pirčiupių paminėjimas“, 1965)

Ši ir kitos tekstyne užfiksuotos nuorodos į buržuazinę praeitį dažnai pasitelkiamos kalbant ironiškai, kaip satyros priemonė. Satyra propagandiniame diskurse paprastai būdavo nukreipta į pagrindinius politinius priešus – Vakarų pasaulio „imperialistus“, „buržuazinę išėiviją“ ir „klerikalus“ (plg. Vaiseta 2014: 168). Neatsitiktinai ir minėtus vartosenos pavyzdžius aptinkame būtent propagandinėse laidose. Tokiame kontekste vienoje iš ateistinių laidų (12) pavartotas žodis *mielaširdystė*. Atsižvelgiant į visą laidos diskursą, matyti, kad *mielaširdystė* čia turi pabrėžti ideologinę aksiomą, kad dvasininkai, nors ir skelbdami tikėjimo tiesas, iš tiesų siekia sau naudos ir yra linkę prisidėti prie nusikaltimų. Šiuo žodžiu pabrėžiama ir tai, kad kalbama apie „praecities atgyveną“ – tarybiniam žmogui svetimą klerikalinį žargoną ¹². Galiausiai, sąvoka *mielaširdystė*, taisoma kaip vertinys iš lenkų kalbos, čia siejasi ir su lituanistiniais ano meto kontekstuose kartotais kaltinimais katalikybei, „užteršusiais“ lietuvių kalbą polonizmais (plg. Korsakas 1951: 6).

(12) BALSAS UŽ KADRO: tačiau laimėjo tie kurie nepabūgę kalėjimų ir budelių kulkų komunistų partijos vadovaujami kovojo už naują gyvenimą už Tarybų Lietuvą o dvasiškai jie ir vėl veidmainiškai kalba apie Dievo teisingumą Kristaus mielaširdystę šventąją bažnyčios paskirtį. (LTV, „Ir per amžių amžius“, 1975)

Oficialią sovietinę XX a. Lietuvos istorijos versiją išsamiai pristatančioje TV apybraižoje „Rytmečio vėliavos“ šaipomasi iš prieškarinio Lietuvos politinio atsilikimo, nesuvokimo tarptautinėje politikoje (13). Šiame kontekste pavartotas senasis skolinys *nebotikelia* asociaciją su menkinamais laikais – veikiausiai šiuo žodžiu apibūdinama ir „trumparegiška“ „atgyvenusios“ valdžios politika.

(13) BALSAS UŽ KADRO: Tarybų Sąjunga tada galvojo ir apie mus Pravda perspėjo Lietuvai gresia fašistinė agresija tik Kauno valdžia to nebojo jie atmetė Tarybų Sąjungos pasiūlymą dėl kolektyvinių garantijų. (LTV, „Rytmečio vėliavos“, 1973)

Reikia paminėti dar vieną sovietmečio taisomų žodžių sluoksnį – tai mažiau ideologizuoti (arba ideologiją perteikiantys ne tiek atvirai, kiek paslėpta forma) senieji skoliniai. Tai yra tie atvejai, kai senieji skoliniai pasitelkiami kuriant autentišką žmogaus ar grupės portretą, perteikiant kasdienę, nekupiūruotą „darbo liaudies“ herojaus socialinę aplinką, pavyzdžiui, siekiant pabrėžti kokio nors revoliucionieriaus valstietišką kilmę. Štai diktorius skaitomo teksto fragmente (14) pristatoma Liaudies seimo deputatė, buvusi revoliucionierė; pasakojama apie jos vaikystę:

(14) BALSAS UŽ KADRO: Biržų apskrities Vinkšninių kaimas ten pirmą kartą pasaulį išvydo Marija ir pasaulis jai atrodė didelis ir saulės šviesi ir žemės tiek daug bet jos pasaulis tilpo buožės ganykloje saulės buvo maža sukrypusioj bakūžėj. (Lietuvos radijas, „Pasakojimas apie deputatę“, 1967)

Galima manyti, kad senųjų skolinių vartojimas laidose nėra visiškai atsitiktinis, turint omenyje tai, kad tuo metu dažna praktika buvo radijo ar televizijos kalbinamų žmonių pasisakymus parepetuoti, iš anksto aptarti, kas bus kalbama. Akivaizdu, kad laidos kūrėjams norint taisomų senųjų skolinių galima buvo išvengti. Šiuo požiūriu išsiskiria kelios šio laikotarpio laidos. Itin daug senųjų žodžių skamba apybraižoje „Alum lijo“ (15), kurioje kuriamas spektaklis apie kaimo žmonių (aludarių) gyvenimą. Čia ne tik daug kalbama tarmiškai (biškiuku, viedrai, čielai), bet ir juokaujama, ir juokiamasi, o tai turėtų liudyti kolūkietiško gyvenimo gerumą ir laimę (plg. juoko atvejų TV ir radijo diskurse tyrimą: Vaicekauskienė 2013: 566 – 567):

(15) HEROJĖ (ALUDARIO ŽMONA): tai žinai šeiminykės tai mėgsta visgi kad švariai gražiai tai visgi maloniau biškiuku o tie vyrai su tais viedrais trankosi barškinasi nebėra galo tenai čielų savaitį. Importar imagen (LTV, „Alum lijo“, 1969)

Kaimo žmonių kalba čia, galima sakyti, atlieka dar vieną liaudies buitės muziejaus butaforijos funkciją (šalia klumpių, šiaudinių skrybėlių, piestų ir medinių šaukštų). Valstietiškos, tarybinį liaudiškąjį

lietuviškumą reprezentuojančios kultūros puoselėjimui sovietmečiu buvo skiriamas ypatingas (taip pat ir ideologinis) dėmesys (Putinaitė 2019: 226 – 227). Tiesa, viešumoje šiam liaudiškumui buvo skirta griežtai apibrėžta vieta. Stilizuotus tautinius drabužius derėjo dėvėti tik partijos vadus sveikinantiems darbo liaudies atstovams, tačiau patys vadai jų niekada nedėvėdavo (plg. Putinaitė 2007: 144 – 145). Matyt, panašios nerašytos taisyklės galiojo ir liaudiškos kalbos atžvilgiu. Ji taip pat galėjo skambėti tik tam tikruose kontekstuose, bet ne iš valdžios veikėjų lūpų.

Eiliniai kaimo žmonės yra ir apybraižos „Ar tiki?“ (1976) pagrindiniai kalbėtojai. Šioje laidoje jie gyvai „filosofuoja“ apie religinės pasaulėžiūros absurdiškumą, dvasininkų savanaudiškumą ir kitomis religijos kritikos temomis. Jau esame aptarę, kad to meto žiniasklaidoje ideologizuotą turinį nesunku atpažinti tais atvejais, kai jį signalizuoja pavieniai medinės kalbos žodžiai ar konstrukcijos. Laida „Ar tiki?“ išsiskiria tuo, kad ateistinės propagandos turinys čia užmaskuotas po autentiško kalbėjimo forma. Kadangi būtent kaimo senolius sovietų ideologai laikė pagrindine Bažnyčios atrama, labiausiai nepalenkiamais religinių papročių gynėjais, šioje laidoje būtent jie tarsi liaudies išminčiai, remdamiesi gyvenimo patirtimi ir sveiku valstietišku protu, kalbėdami žiūrovams atpažįstama tarmiška, nemokytų kaimo žmonių kalba, „atranda“ esmines materialistinės pasaulėžiūros tiesas.¹³⁽¹⁶⁾ pavyzdyje vienas iš laidos herojų, sėdėdamas savo troboje, šaiposi prisimindamas laikus, kai vargšus valstiečius kunigai siekė įtikinti, kad šioje žemėje esą neverta kovotiuž savo teises ir kad tik danguje būtent jiems, o ne turtuoliams busią gausiai atlyginta:

(16) HEROJUS: ant pamokslu šitep jis pasakojo per pamokslų sako va tep bagotam ineis dangun tai ka drambliui per adatos bulį išlįst o sėdzi jo draugas dvarinykas prie už už dievo stalo kap tadu vadino taigi du draugai jie po po visų šitų tai jie juoksi juokiasi parajį ant baliaus pas kunigų jie išjuokia kū durnus žmones apmauna va būkit jūs va o o jau katras biednas tai jau tas tas dangun tai jau jau garantuotai.(LTV, „Ar tiki?“, 1976)

Kalbinio stiliaus autentiškumą čia pabrėžia eilinių kaimo žmonių vartosenoje įprasti žodžiai *bagotas*, *balius*, *durnas*, *biednas*. Ši laida iš kitų išsiskyrė ir itin dažnai skambančiais sumontuoto juoko intarpais, būdingais satyriniams ano meto performansams, nukreiptiems prieš ideologinius priešus (plg. Vaicekauskienė 2013: 567).

Atskirai galima paminėti laidą „Studentai, studentai“ (1975), kuri iš pirmo žvilgsnio išsiskiria palyginti spontanišku kalbėjimu. Laidos herojus – tuo metu Vilniaus pedagoginio instituto auklėtinis, muzikantas Vytautas Babravičius čia samprotauja apie studentų gyvenimą, komjaunuolišką veiklą (17). Taisomi žodžiai čia turėtų rodyti herojaus atvirumą, autentiškumą ir dera su herojaus jaunatvišku polėkiu, drąsa paprieštarauti vyresniems „draugams“ (panašiai interpretuojamas ir šioje laidoje naudojamas užkadrinis juokas, plg. Vaicekauskienė 2013: 567):

(17) HEROJUS: pas mus nėra metodikos bet mes turim kažkokią tai dūšią tokią jaunatvišką mes turim daug kaip sako kibirkščių kurias kuriom uždegam kitus ten komjaunuolius ane? (LTV, „Studentai, studentai“, 1975)

Sovietinio laikotarpio tekstų taip pat randame nemažai atvejų, kai ciliniams žmonėms įprastus kasdienes žodžius vartoja įžymybės, ekspertai ar net laidų vedėjai, pavyzdžiui, senuosius skolinius *dūšia, kūdas*, žodelius *nu, vat, kažkoks tai*. Įdomu, kad tokios vartosenos pavyzdžių ima rasti tik devintojo dešimtmečio viduryje, kai eterijoje išpopuliarėjo vadinamieji kūrybos vakarai, šiek tiek primenantys šiuolaikines pokalbių laidas.¹⁴ Jose pasirodo pirmųjų tuo metu itin reto, asmeniškiesnio ir neformalesnio bendravimo ženklų, taigi juos galima laikyti dabartiniam eteriui būdingo intymaus kalbėjimo užuomazga. Šiuos atvejus taip pat galima priskirti antrajam indeksiškumo lygmeniui, nes, tikėtina, šiuos taisomus žodžius kalbinamos įžymybės ar laidų vedėjai pasirenka daugiau ar mažiau sąmoningai, būtent siekdami kurti atviro, nuoširdaus kalbėtojo tapatybę ir autentišką kalbėjimo stilių.

Nemaža dalis senųjų skolinių – tarminių variantų – to meto žmonėms buvo pirminiai, atsinešti iš vaikystės. Kalbėtojams, atsinešusiems šiuos žodžius iš namų aplinkos, jie turi daug didesnę emociją, ekspresyvią vertę nei neutralūs jų atitikmenys (plg. Sornig 1990: 87). Ir kiti tyrimai rodo, kad tarmės lietuvių kalboje yra siejamos su nuoširdžios, šiltos asmenybės bruožais (Ramonienė 2017) bei priskiriamos privačios ir neformalios komunikacijos šeimos, draugų, pažįstamų rate sričiai (Kliukienė 2010: 97). Veikiausiai dėl šių socialinių asociacijų iki pat šių dienų (pavyzdžių matysime ir aptardami tolesnius laikotarpius) vartosenoje senieji skoliniai pasigirsta tuomet, kai imama bendrauti nuoširdžiau. Būtent tokia buvo „Kūrybos vakarų“ ciklo laida su Valentinu Masalskiu, kurioje jis pamini savo senelius, prisimena pirmuosius vaidmenis vaikystės namų kieme. (18) pavyzdyje atvirai pasakodamas apie iššūkius, kuriuos jam teko įveikti kuriant vieną iš garsiausių savo vaidmenų, aktorius pavartojo neformaliam bendravimui būdingą žodį *pernešti* (taisomą į *pakelti*):

(18) ĮŽYMYBĖ (MASALSKIS): atsimenu dirbant Kaligulą ėjau žiūrėt Brėdikio operaciją širdies nors gyvenime nepernešu kraujo labai labai sunkiai ėjau žiūrėt vien tam, kad ieškojau pykčio savyje. (LTV, „Kūrybos vakaras su Valentinu Masalskiu“, 1987)

Panaši ir kita to paties ciklo laida – „Kūrybos vakaras su Dalia Tamulevičute“ (1984), joje išgirstame iš tiesų gyvo pokalbio atkarpą. Su populiaraus Vilniaus jaunimo teatro režisierė čia kalbasi ne žurnalistas, bet kita įžymybė – to paties teatro bendradarbis, dramaturgas Saulius Šaltenis. Pokalbis vyksta jiems įprastoje aplinkoje – žiūrovų salėje, o kasdieniškesnį bendravimą lemia dar ir maža socialinė distancija tarp pašnekovų. Pavyzdyje (19) bene pirmą kartą išgirstame gyvai formuluojamą klausimą, į kurį įsiterpia net keli taisomi pertarai *nu, vat ir vot*:

(19) LAIDOS VEDĖJAS (ŠALTENIS): dabar aš kaip sakyti pagalvoju nu o kas gi bus sakykim kaip ta studija nu tai kokia tai kokį vat teatrą sakykim po dešimties metų ar galėtumėt užmerkt vat taip dabar jeigu užsimerkt ir ir ir kaip save vot įsivaizduotumėt po nu po dešimties metų koks teatras tada kaip ar ar ką nors matot reiškia per tą laiką rūką? (LTV, „Kūrybos vakaras su Dalia Tamulevičiūte“, 1984)

6.2 Pereinamasis laikotarpis (1988 – 1992): gyvojo žodžio atgimimas

Kaip minėta anksčiau, trumpas pereinamasis etapas turėjo tiek ankstesnio sovietinio, tiek vėlesnio dabartinio etapo bruožų. Tas matyti ir iš taisyklių žodžių pavartojimų. Šiuo etapu galima matyti pasikartojant kai kurias iš sovietinio etapo pastebėtas taisyklių žodžių ypatybes – jų vartojimą kaip kalbėtojams įprastos kasdieninės kalbos atvejus, taip pat atviros, nuoširdžios komunikacijos raiškai; laiką keičiantis rodo tai, kad taisyklių žodžiai nebėra vartojami ideologiniais tikslais.

Pereinamojo laikotarpio ypatumu galima laikyti tai, kad tarp taisyklių žodžių sumažėja specifinės reikšmės žodžių, o dominuoja įprasti, labiausiai paplitę taisyklių žodžių variantai (*biški, skaityti, sekantis* ir kt.). Be to, tokia kasdieninė, neformali šnekamoji leksika tampa būdinga ne tik eiliniams žmonėms, bet ir kitų žiniasklaidos grupių kalbėtojams. Tai susiję su jau minėta spontaniško kalbėjimo galimybe – galima manyti, kad tuo metu buvo kreipiama mažiau dėmesio į kalbos formą, ją pranoko žodžio laisvės, laisvos turinio raiškos poreikis.

Kaip ir ankstesniu laikotarpiu, nemažai taisyklių žodžių pasigirsta iš eterije kalbančių eilinių žmonių, tačiau nebėra įspūdis, kad tai būtų sąmoningai parinktas pasirodymas kamerai, kaip buvo daroma sovietmečiu, o tiesiog įprastas kalbėjimas, priskirtinas pirmajam indeksiškumo lygmeniui, kai žmogus tiesiog kalba savo kalba:

(20) HEROJĖ: prisimena man tos pirmosios dienos ypatingai kada mes tik pradėjom dirbt kas kad mes buvom nepaprastai draugiški nepaprastai mylėjom vienas kitą labai kiekvienas taip pergyvenom už visas nesėkmes už visus džiaugsmus. (LTV, „Kur eini, televizija“, 1992)

Greta kitų natūralaus, autentiško kalbėjimo pavyzdžių, turime paminėti ir tuos kalbėtojus, kurių anksčiau eterije nebuvo neįmanoma įsivaizduoti, nebent jie būtų patekę į sovietinės propagandos prizmę. Įdomu tai, kad pirmą kartą gavę galimybę gyvai prabilti į plačią auditoriją, jie kalba nesusikaustę, gyvai, vartodami ir nemažai taisyklių žodžių. Pavyzdžiui, dokumentiniame filme „Apraudotieji mūsų namai“, kuriame kalbama apie tragiškas sovietmečio pasekmes Lietuvos kaimui, žodis suteikiamas buvusiems tremtiniams, taip pat ir vienam iš pagrindinės „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ rengėjų kunigui Jonui Lauriūnui (21). Pastarasis, kalbėdamas apie prarastas šventadienio tradicijas, pavartoja kelis normintųjų taisyklių žodžius:

(21) EKSPERTAS (KUNIGAS): o jeigu sekmanį žmogus eina į bažnyčią jis užsideda jau naujus baltinius švarius šlipsą pasiriša pasitempia biški žmona biški jau stalą paruošia iš vakara kiemą apsišluoja įsiai biški atitolsta nuo tų visų tai nuo tos kasdienybės dabar šita nėra. (LTV, „Apraudotieji mūsų namai“, 1989)

Pereinamuoju laikotarpiu pasitaiko ir tam tikrų sričių darbuotojams įprastos profesinės kalbos žodžių, kaip (22) pavyzdyje, kuriame slidininkės Vidos Vencienės treneris, pasakodamas apie sportininkės pergalę olimpinėse žaidynėse, pavartoja žodį *nuimti* (junginys *nuimti laiką* taisytas į *pamatuoti laiką*):

(22) EKSPERTAS (SPORTO TRENERIS): iš karto į finišą skubėjau ten reikėjo per tiltelį taip pereit perbėgt ir ten dar kartą nuėmiau bet jau tikrai sau aišku savo nusiraminiui. (LTV, „Sporto studija“, 1988)

Dar vienas pereinamojo laikotarpio bruožas atsiskleidė kasdieninėse, vienkartinės transliacijos laidose¹⁵, kuriose tekstai nebuvo iš anksto redaguojami – arba dėl skubėjimo (dažnai buvo norima kuo skubiau pranešti apie įvykius), arba dėl tuo metu dar neegzistuojančios nuoseklaus redagavimo sistemos. Kaip pavyzdį galima pateikti 1991 m. informacinės laidos „Jūra jūra“ ištrauką, kurioje pasakojama apie jūreivystės specialistų rengimą (23). Nors laidoje kalba balsas už kadro, taigi tekstas veikiausiai parengtas iš anksto ir suredaguotas, pavyzdyje (23) randame dvi normintųjų taisyti formas *paskaičiuoti* (taisyta į *apskaičiuoti*) ir *bevelyti* (taisyta į *būti linkusiam, norėti*):

(23) BALSAS UŽ KADRO: įdomi statistika kažkas paskaičiavo jog vidutiniškai dviem alandiečiams tenka vienas namas ir truputį daugiau nei vienas laivas aišku Alandai visų pirma jūrų šalis ir todėl nenustebčiau sužinojęs kad alandiečiai daugiau bevelija sėdėti savo jachtose negu namuose. (LTV, „Jūra jūra“, 1991)

Kaip minėta, ir tai yra visai natūralu, pereinamuoju laikotarpiu iš radijo ir televizijos eterio visiškai nedingo ir sovietmečiui būdinga medinė kalba. Vis dėlto šiuo laikotarpiu jos vartojimas esmingai skiriasi - beveik nebelieka ideologinės potekstės. Matyti, kad be medinės kalbos žodžių tuo metu negalėjo apsieiti visų pirma partijos funkcionieriai (24):

(24) EKSPERTAS (BRAZAUSKAS): aaa pas mus dabar kada mes turėsime tą ekonomišką ekonominių savarankiškumą aš neabejoju kad mes jį turėsime pas mus atsiveria galimybės naujoviškai pažiūrėti į gamybos organizavimą žmonių užinteresuotumą dirbti gerai na ir atsiveria galimybės atsiriboti atsiriboti nuo tų neigiamų reiškinių kurie yra visoje Tarybų Sąjungoje. (LTV, „Žingsnis po žingsnio“, 1989)

Nors Komunistų partijos pirmasis sekretorius čia kalba apie karštą politinę naujovę – Lietuvos ekonominio savarankiškumo perspektyvą, jo kalboje tebėra sovietinės naujakalbės variantų (*užinteresuotumas* taisytas į *suinteresuotumą, susidomėjimą*). Panašų pavyzdį, kai kalbėtojas pavartoja įprasto anų laikų stiliaus žodį,

randame laidoje „Lietuvos žaliųjų vasara“ (25). Čia iš naujakalbės atėjusį žodį *išstoti* (taisyta į *kalbėti, tarti žodį*) pavartoja vienas iš žaliųjų judėjimo aktyvistų, tuo metu oponavusių valdžiai:

(25) EKSPERTAS: parodėme žmonėm kad galima viešai išstoti ir nieko neatsitinka baisaus kad negalima tylėti. (LTV, „Lietuvos žaliųjų vasara“, 1988)

Pereinamuoju laikotarpiu taip pat gausu pavyzdžių, kai taisomi žodžiai vartojami iš medinei kalbai giminingo kanceliarinio stiliaus (nors *viso* vartosenoje tapo gana įprastas, jis buvo ir tebėra taisomas į *iš viso*, o *pripliusuoti* – į *pridėti*):

(26) EKSPERTAS: padidėjo dešim kartų reiškia aprūpinimas o prie to dar pripliusuokim dar medikamentai maistas aaa baldai ir patalpų išlaikymas visovaikui vienam tenka į metus virš dviejų tūkstančių rublių. (LTV, „Labas rytas“, 1988)

Nors, kaip minėta, pereinamasis laikotarpis neišsiskyrė specifiniais taisomais žodžiais, analizuojant tekstyno medžiagą pastebėta pavyzdžių, kai taisomi žodžiai vartojami ne tik dėl savo tiesioginės reikšmės, bet kuriant nuoširdų kalbėjimo stilių ir kalbėtojo tapatybę. Toliau pateikiamus pavyzdžius galima priskirti antrojo lygmens indeksiškumo atvejams.

Vienas iš jų – jau sovietmečiu pastebėtas taisomų žodžių vartojimas nuoširdumo raiškai. Tačiau sovietiniu laikotarpiu, jo pabaigoje, autentiško, nuoširdaus kalbėjimo bruožų galėjome pastebėti tik „Kūrybos vakarų“ laidose, o pereinamuoju laikotarpiu jos daugiau ir įvairesnėse laidose. Kaip pavyzdį galima paminėti laidoje „Veidrodis“ rodytą reportažą iš rašytojo Juozo Baltušio namų (27), kuriuose svečiuojasi iš JAV atvykęs žymus išeivijos dailininkas Vytautas Jonynas ir kuriamas intymaus bendravimo stilius:

(27) IŽYMYBĖ (JONYNAS): jau aš čia beveik vietinis ir sovietinis žinot taip kad ta prasme tai aš matote visada atvažiuoju aš niekad neatvažiuoju čia eee kaip turistas aš čia atvažiuoju biski pabūt ilgiau Lietuvoj kad išsivežt Lietuvą dūšioje o ne tik akyse. (LTV, „Veidrodis“, 1988)

Bendravimo neformalumą ištraukoje žymi ne tik šnekamojoje kalboje (taip pat ir išeivijoje) įprasti žodžiai *biški, dūšia, kad su bendratimi*, bet ir tiems laikams neįprastas žodžių žaismas (*vietinissovietinis*).¹⁶ Net jei taisomus žodžius šioje ištraukoje priskirtume išeiviams įprastai išsivežtinei kalbai, svarbus pats tokios kalbos viešumoje faktas.

Gyvais pokalbiais šiuo laikotarpiu išsiskyrė pokalbių laidų ciklas „Veidai“ (1988 – 1989 metais buvo sukurta beveik 20 laidų). Kiekviena laida – tai nenutrūkstamas beveik valandos trukmės pokalbis su kas kartą vis kitu aktoriumi, režisieriumi, rašytoju, dailininku ar kompozitoriumi. Į tekstyną įtrauktos trys šio ciklo laidos. Jose dalyvaujančios asmenybės pavartoja palyginti daug taisomų žodžių: aktorius Henrikas Kurauskas, įskaitant pertarų pobūdžio taisomus žodžius, pasako net 135 taisomus žodžius (22,5/1000), žurnalistas Čekuolis – 94 (15,5/1000), pats laidos

vedėjas Aleknavičius per tris laidas pasako 80 žodžių (18/1000). Tarp „Veiduose“ vartojamų taisybių žodžių daugiausia yra įprastų taisybių variantų (*bendrai, tampriai, ypatingai, daugumoje, eilėj, pagrinde* ir kt.), šnekamojo stiliaus žodžių (*biški, ta prasme*), taip pat ir senųjų svetimybių (*šnapsas, bačka, dūšia*); čia gausu taisybių pertarų/diskurso žymiklių ir *kažkas tai* tipo junginių. Nuo jau aptartų „Kūrybos vakarų“ šios laidos skyrėsi ir tuo, kad čia buvo siekiama ne tiek aptarti pašnekovų kūrybinį kelią, kiek atskleisti jų asmenybes, išgirsti jų požiūrį apie tai, kas vyksta visuomenėje, bei sužinoti, kaip jie priima asmeninio gyvenimo nesėkmes, dorojasi su pačių padarytomis klaidomis. Šis žanras laisvėjančioje visuomenėje buvo visiškai naujas, atvirumo ribos neaiškios, neišbandytos, todėl net žvelgiant šių dienų akimis šie pokalbiai stebina savo atvirumu ir autentiškumu. Pavyzdyje (28) pavartota leksikalizuota vietininko forma *daugumoje* buvo taisybiama į *daugiausia, dažniausiai, paprastai*:

(28) IŽYMYBĖ (KURAUŠKAS): galbūt aš daugumoj buvau mylimas, aš mažiau turbūt mylėjau kitus žmones o gal aš nežinau man taip atrodo bet mylimas aš buvau žinoma aš stengdavau atsakyti aš man atrodo jeigu aš mylėjau žmogų aš nemokėjau daryti vo taip po truputį biški. (LTV, „Veidai“ su Henriku Kurausku, 1988)

Aktorius Henrikas Kurauskas po laidos prisipažino, kad toks atviras pokalbio metu jis buvo tik dėl laidos vedėjo – aktoriaus Vinco Aleknavičiaus gebėjimo prašneinti (Paškūnienė 1988: 5). Neformaliai bendravimui įtakos turėjo ir tai, kad ir daugelį kitų pašnekovų Aleknavičius pažinojo asmeniškai, o pokalbiai vykdavo svečiuojantis laidos herojų namuose – svetainėje, vaišinantis arbata. Pokalbiai rutuliojosi spontaniškai, be griežto scenarijaus, laidos vedėjas klausimus formuluodavo gyvai, tarsi svarstydamas balsu, pavartodamas net keletą taisybių žodžių (*skaityti taisybiama į manyti, turėti nuomonę; sekančiais metais – . ateinančiais, kitais metais. vis tiktai – . vis dėlto, visgi*):

(29) VEDĖJAS (ALEKNAVIČIUS): tai kaip Jū Jūs skaitot vis tiktai jeigu priėjot vat gyvenimo tarpsniai aaa sekančiais metais Jūs švęsit savo šešiasdešimtmetį prieš keletą savaičių penkiasdešimt devynis metus mes buvom susitikę aš pasveikinau aš Jus kaip kaip supratau kaip kaip galėjau šiuokart laukdamas šešiasdešimtmečio vat sakykit imant tuos tarpsnius gyvenimo kuris Jūs skaitot Jums buvo pats įdomiausias? (LTV, „Veidai“ su Henriku Kurausku, 1988)

Žiūrovams, įpratusiems prie iš anksto parengtų ar iš užrašyto lapelio perskaitomų klausimų, tai visiškai nauja pokalbių televizijoje patirtis, atpažįstama iš jų pačių kasdienio bendravimo. Ciklo „Veidai“ pokalbiuose, greta žiūrovams itin įdomaus išžymybių atviravimo apie asmeninį gyvenimą, randame ir dar vieną šiuolaikinei televizijai būdingą bruožą – apkalbas primenančių anekdotiškų nutikimų pasakojimus iš garsenybių gyvenimo. Juose, greta ironijos ir sąmojo, neapsieinama ir be ryškios konotacijos taisybių žodžių, pavyzdžiui, *šnapsas*:

(30) IŽYMYBĖ (ČEKUOLIS): ko paklausė Sniečkus jų kokių jums vyrų reikia nu sako kad būtų gyvenę užsienyje kad mokėtų ne mažiau dvi užsienio kalbas kad jeigu geria šnapsą tai nedainuotų jeigu muša žmoną kad ta žmona nerėktų. (LTV, „Veidai“ su Algimantu Čekuoliu, 1989)

Kitoje laidos vietoje Čekuolis pavartoja dar vieną ekspresyvią pasakymą su taisomu senuoju skoliniu *bačka*, kuris čia atsiranda kaip frazeologizmo dalis:

(31) IŽYMYBĖ (ČEKUOLIS): ir labai būtų man įdomu su jumis pakonkuruoti rinkiminėje kampanijoje vienoje ir toj pačioje rinkiminėje apygardoje pasi pasibarti pasiūlyti vieną tamsta pasiūlote kitą aš klausiu o kaip Jūs tą įgyvendinsit o Jūs rodot kaip tą įgyvendinsit ir mane pasodinat į bačką ir laimite rinkimus kam tai kenktų ačiū už tylą. (LTV, „Veidai“ su Algimantu Čekuoliu, 1989)

Aptartos laidos iš dalies prognozuoja intymaus stiliaus, privačių pokalbių atėjimą į žiniasklaidą, kurį matysime dabartiniu laikotarpiu. Kita vertus, šiose laidose, pasirodžiusiose 1988 – 1989 m., matomos komunikacijos ypatybių dar negalima priskirti vadinamosios konversacionalizacijos (dialogiškėjimo) tendencijai – tai veikiau yra pereinamojo laikotarpio, ištroškusio kitokio, laisvesnio kalbėjimo, reiškiny. Be to, šios laidos skirtos meno pasaulio atstovams; politikai skirtų to laikmečio laidų analizė tokio neformalumo dar neatskleidžia, kartu ir taisomų žodžių jose yra gerokai mažiau.

Nors pereinamojo laikotarpio tekстыne palyginti nedaug laidų, jos reprezentuoja milžiniškas permainas, tuo metu vykusias viešajame, politiniame gyvenime ir pačiame eteryje. Laikotarpio pradžioje daugiau buvo sekama naujovėmis centrinėje Maskvos televizijoje. Čia, įgyvendinant valdžios inicijuotą viešumo politiką ir skatinant įvairias reformas, atsirado laidų, kuriose viešinamos negerovės, kritikuojami aukšti valdininkai, o laidų kūrėjai, taikydami prie auditorijos lūkesčių, siekia kuo operatyviau pristatyti aktualijas, kalbėti natūraliai. Šiuo pavyzdžiu iš dalies sekė ir populiariausia laikotarpio laida „Veidrodis“, traukusi žiūrovus drąsa ir kritišku požiūriu į daugelį tabu laikytų temų (tremtys, Rainių žudynės). Būtent šiose laidose bene pirmą kartą buvo suteiktas žodis tremtiniam, disidentams, išeivijos atstovams, o eiliniams žmonėms sudaryta galimybė pasakyti, ką jie iš tiesų mano apie valdžią ar savo gyvenimą. Ši laida itin gerai atitiko to meto auditorijos poreikius, kuriuos atskleisti leido tiek pirmieji sociologiniai tyrimai, tiek klausytojų ir žiūrovų laišakai. Iš jų buvo matyti, kad žiūrovai ir klausytojai palaiko permainas eteryje, ragina teikti pirmenybę organiškam, natūraliam kalbėjimui, atsisakyti įgrisusios informacinių laidų pompastikos ir gražbyliavimo (plg. Kymantaitė 1988: 11; Paukštelytė 1988: 11).

Auditorijos lūkesčius girdėti drąsiai ir atvirai sakomą tiesą atitiko „Veidrodžio“ laidos vedėja Danutė Jokubėnienė. Pavyzdžiui (32), vienoje laidoje ji įsiterpė į laidos svečių diskusiją apie Maskvoje daromas teises kliūtis Lietuvos suverenitetui, atkreipdama pašnekovų dėmesį į vietos valdžios aplaidumą ir socialines problemas pačioje Lietuvoje:

(32) VEDĖJA (JOKUBĖNIENĖ): bet tos betvarkės čia vietoj yra ir mes niekaip čia vietoj nesusitvarkom gal reikalinga kažkokia tai visų mmm nepakantumo atmosfera? (LTV, „Veidrodis“, 1989)

Taisomas žodis *betvarkė* šiame kontekste, ko gero, labiau žymėtas, stipresnis nei stilistiškai neutralus variantas *netvarka*. Citatoje minimą nepakantumo atmosferą galima atpažinti daugelyje „Veidrodis“ epizodų, ypač kai būdavo kalbama apie dešimtmečiais nutylėtus nusikaltimus. Tokiais atvejais laidos dalyviai, dažniausiai kalbėdami emociškai, neapsiedavo ir be taisomų žodžių, neretai reikalingų autentiškam stiliui ar emocijai reikšti. Pavyzdžiui (33), žurnalistas Vytautas Kvietkauskas, ką tik grįžęs iš pirmosios ekspedicijos į lietuvių tremties vietas, atvirai įvardijo, kad Lietuvos sovietizavimas buvo įgyvendintas tremiant geriausias žmones. Jis pavartojo senąjį skolinį *ubagai*:

(33) EKSPERTAS (KVIETKAUSKAS): juk pagalvokit štai apie ką žmonės buvo išvežti patys geriausi Lietuvos žmonės turtingi tie kurie savo prakaitu kažką uždirbo ne kokie ubagai ne ne veltėdžiai tie kurie dirbo žemę mokėjo ją dirbti ir ir už tai juos išvežė. (LTV, „Veidrodis“, 1988)

Turinio prasme visiška naujovė buvo ir atviru tekstu išsakoma kritika korumpuotiems komunistų partijos veikėjams (34), jos autentiškumo įspūdžiui pasitelkiamos kasdienės (taisomos) žodžių formos:

(34) EKSPERTAS (ANDRIUKAITIS): sako čia visi neturtingi bet pasirodo kad partija tai turtinga iš savo mokesčių pakelia atlyginimus ne šiaip sau reiškia ne visi biedni šitoj šaly. (LTV, „Veidrodis“, 1989)

Šioje citatoje senasis skolinys *biedni* (taisyta į *neturtingas*, *vargingas*, *skurdus*) turi ir papildomų pragmatinių reikšmių. Galima manyti, kad vienas iš Sąjūdžio lyderių, Vytenis Andriukaitis, jį pavartoja ironizuodamas, patvirtindamas visuomenėje stiprėjantį pasipiktinimą privilegijuotų partijos veikėjų melu.

6.3 Dabartinis laikotarpis (1993 – 2011): taisomų žodžių įvairovė

Dabartinis laikotarpis nuo ankstesnių skiriasi taisomų žodžių vartojimo situacijų įvairove. Čia vis dar galima pastebėti kai kurias ankstesniais laikais išryškėjusias taisomų žodžių vartojimo funkcijas – pavyzdžiui, taisomais žodžiais įvardijamas profesines sąvokas ar kasdieninės kalbos stiliaus variantus, taip pat nuoširdaus, intymaus kalbėjimo stiliaus raišką, ar tokius retesnius (sovietmečiu taip pat naudotus) atvejus kaip taisomų žodžių vartojimas nurodant į kitą laikmetį ar cituojant. Vis dėlto dabartiniu laikotarpiu randasi ar įtvirtinama ir naujų stilistinių taisomų žodžių vartojimo funkcijų, susijusių su kalbėtojų tapatybėmis, taikymusi prie auditorijos, personažo kūrimu. Bene labiausiai šį laikotarpį nuo kitų skiria taisomų žodžių vartojimas profesionaliuose vaidmenyse, taip pat jų vartojimas humoro ir pramogos tikslais – žaidžiant kalba, kuriant

personažą. Tai sietina su komercinės žiniasklaidos tapatybe, viešosios kalbos neformalėjimu ir konversacionalizacija.

Kaip ir ankstesniais laikotarpiais, eteryje atsidūrę eiliniai žmonės (*vox populi* ir herojai) atsineša sau įprastą kalbą. Lyginant su sovietmečiu, jų kalboje yra mažiau senųjų svetimybių (išskyrus vis dar dažną *biškūr* kelis kitus pavienius atvejus), dominuoja kitokio pobūdžio nenorminiai variantai, kalbėtojų greičiausiai neatpažįstami kaip taisomi (*apsivesti* taisomas į *susituokti. soskė* – į *čiulptukas, žindukas; čiut* – į *truputį. gaunasi* – į *gaunamas*), bet ir jau anksčiau minėti spontaniškos kalbos pertarai/diskurso žymikliai:

(35) HEROJĖ (VYRO SMURTA PATYRUSI MOTERIS): nu kaip aš su pirmu vyru apsi apšvedžiau man buvo aštuoniolika metų o vyru buvo dvidešimt penki. (TV3, „Nomeda“, 2005)

(36) VOX POPULI: nu aš skaitau normaliai kad jau nuo aštuonių šimtų iki tūkstančio gautų man jau tikrai užtektų nes jau antri metai kai nedirbu tai. (LNK, „Srovės“, 1998)

(37) HEROJĖ: aš prisimenu tokius vaizdus vat mes kaime paprast nu nežinau paprastam kaimi kaimiškam name ir brolis va taip va guli nu mažas ar vežimėly ar lovytėj aš dabar nepamenu nu ir būdavo nu kaip mama liepdavo pasaugot kad jau aš pabūčiau prie jo išvirdavo ten jam arbatos kad paduot ten viską tai aš labai dažnai tą arbatą jo per soskę ištraukdavau būdama penkių. (LNK, „Atleisk“, 1999)

(38) VOX POPULI (TELEFONU): nu ir aš paskuitės tuos cukrinius runkelius tai giles sumalu, pa čiut ne pusę dedu ir paskuitės plikini ir gaunasi kakavos pa skonis. (Lietuvos radijas, „Ryto garsai“, 2011)

Pirmojo lygmens indeksiškumui galime priskirti ir taisomų žodžių pavartojimo atvejus kai kurių įžymybių kalboje, pavyzdžiui, laidose, kuriose kalbinami garsūs karjerą baigę sportininkai:

(39) ĮŽYMYBĖ (KURTINAITIS): nu matot savo laiku nu mes visi buvom jauni tokie dar sakyčiau sportininkai yra gal toksai taip kaip grubiai pasakius narodas ypatingas tai eee nu mes tokie lengvo elgesio gal čia restoranai čia ta garbė šlovė čia Žalgiris anais laikais turiu turiu omeny prieš kiek čia prieš kokia penkiolika metų nu ir mes taip restoranėliai alutis vėl rungtyinės vėl alutis restoranėliai tai cigaretė viskas ir aš buvau davažiaavęs ligi tokio eee gal sakyčiau tokio lygio kad turėjau rimtų problemų su savo skrandžiu. (LTV, „Dalia Kutraitė kalbina“, 1998)

(40) ĮŽYMYBĖ (VENCINIENĖ): ooo aš labai turėjau labai tikrai įdomių psichologų ypatingai vat būtent dėl to dėl to raudimo pavyzdžiui kas nors atsitinka komandai daleiskim ir kalbina kaltina kažką tai aš visą laik pirmą paraustu ir sėdžiu toks kad lyg tai kalčiausias žmogus būčiau. (LTV, „Stilius“, 2002)

Mūsų tekstyne Rimas Kurtinaitis būtų daugiausia taisomų žodžių vienoje laidoje pasakiusi įžymybė dabartiniu laikotarpiu. Nors laidoje jis kalbinamas kaip tuometinis Kultūros ir sporto departamento direktorius, tačiau pokalbis daugiau sukasi apie jo kaip neseniai karjerą baigusios sporto įžymybės patirtis, apie kurias jis kalba ne kaip biurokratas, bet taip, kaip yra pratęs bendrauti kasdienybėje; jis vartoja tokius taisomus žodžius kaip *ale* (taisomas į *bet, tik, gautis*,

daleiskim, davažiavęs, davesti, grubiai (taisomas į *šturksčiai., rišasi* (taisomas į *siejasi*). Laidoje „Stilius“ įprasta kalbėti apie įžymybių asmeninį gyvenimą, taigi ir olimpinė čempionė Vida Vencienė, pasakodama apie karjeros pradžią bei iššūkius, kurie jai teko pasitraukus iš profesionalaus sporto, kalba sau įprasta kalba, vartodama jau ne kartą minėtus *nu, vat, kažką tai, lyg tai ir pilnai, gavosi, daleiskim*. Net ir priskirtini prie pirmojo lygmens indeksų, bendrame viešosios erdvės kontekste šie leksikos variantai kuria neformalios, autentiškai kalbančios žiniasklaidos įvaizdį.

Dabartiniu laikotarpiu paprastas, labai neformalus kalbėjimas būdingas net ir kai kuriems ekspertams, ypač politikams. Kai kurie politikai eterijoje kalba, atrodytų, visai kasdiene kalba – galbūt dėl jiems ne visiškai įprasto vaidmens, galbūt dėl laidos pobūdžio, skatinančio konfrontaciją ir neformalų pokalbį. Pavyzdžiui, „Sąmokslų teorijoje“ (2005) vienas kitam oponuoja du parlamentarai (41). Šioje laidoje įprasta bendrauti labai emociškai, o tai irgi galbūt prisideda prie parenkamų (ar tiksliau, nesirenkamų) žodžių:

(41) EKSPERTAS (BOSAS): jau reikalauja iš mūsų rezultatų o jūs sakot negrįžkit į ateitį mes iš jų turėtumėm reikalaut rezultatų tai kodėl jie davedė šitą dalyką? <...> Ir jeigu jūs pats matote Arnai vienoj laidoj jūs vienaip sakot tą patį dalyką kitoj biški kiteip trečioj dar kiteip <...>.

EKSPERTAS (RAZMA): ir tai ką jis pasakė aš drįstu tikėti kad tai yra tiesa nes tai vis dėlto kalba teisininkas kuris suvokia kad yra rimta atsakomybė už tokius žodžius kad tai partija už šmeižtą jeigu būt netikslumai gali šimtą tūkstantines sumas prisiteist tai nėra šposai. (BTV, „Sąmokslų teorija“, 2005)

Politikos naujokas Antanas Bosas, nepratęs prie formalesnio kalbėjimo apie politikos aktualijas, kalba sau įprastu stiliumi, vartodamas ne tik citatoje išskirtus žodžius bei tarminį *kiteip*, bet ir daugiau ekspresyvių variantų *nemaišykite* (taisomas į *netrukdykite*), *man dašuto*. Ši ištrauka gali būti vertinama ir kaip kalbinės akomodacijos pavyzdys, kai prie oponento kalbėjimo stiliaus taikomasi nenorint jam nusileisti. Tai rodytų politinę retoriką puikiai išmanančio Seimo senbuvio Jurgio Razmos pavartotas žodelis *šposai*.

Neformalaus kalbėjimo bruožų aptinkame ir kitoje „Sąmokslų teorijos“ laidoje (2010). Nors joje dalyvavusiems ekonomikos ir finansų politikos ekspertams įprasta kalbėti viešai apie savo profesinę sritį, šioje dalykinio pobūdžio diskusijoje vartojama nemažai taisomų žodžių (*nu, kažką tai, ypatingai, pakankamai, ta prasme, išsireikšti, gaunasi*), arba dėl to, kad patys kalbėtojai nelaiko jų vengtiniais (pirmojo lygmens indeksiskumas), arba todėl, kad kuriamas autentiško kalbėtojo ir stiliaus įvaizdis:

(42) EKSPERTAS (NAUSĖDA): tai bet nu tai interpretuokime teisingai interpretuokime skaičius ir nepuoselekime kažkokių tai iliuzijų kad tas plius vienas kažką tai ypatingai kokybiškai naujo šalies visuomenei reikš. (BTV, „Sąmokslų teorija“, 2010)

(43) EKSPERTAS (KADZIAUSKAS): valdžia yra pakankamai greita pažadėti todėl didelės vilties kad eee ypatingai na ekonomikos sunkumo lai

laiku bus esminės kompensacijos na sunku tuo patikt. (BTV, „Šamokslo teorija“, 2010)

Iš toliau pateikiamų pavyzdžių matyti, kad toks kalbėjimas buvo būdingas ir daugeliui to meto pokalbių laidose dalyvavusių kitų sričių ekspertų, tarp jų, ir humanitarų, kultūrininkų:

(44) EKSPERTAS (GUDAVIČIUS): ir štai ta pati Nalšia pažiūrėkit kaip ji tampriai visą laiką minima glaudžiai su Lietuva ot ypač vat ir Burundajaus žygyje. (LTV, „Būtovės slėpiniai“, 1994)

(45) EKSPERTAS (VARNAS): palaukit salės pilnos Vilniuje dalinai Kaune o į provinciją nevažiuoja teatrai dėl to kad jiems neapsimoka tai vat štai čia ir turėtų valstybė dotuoti. (LTV, „Teisė žinoti“, 2009)

(46) EKSPERTAS (BUMBLAUSKAS): štai kodėl aš galvočiau, kad mums reikia ne priešpastinėt kultūrinės tradicijas, o jas kaip tik apjungt. (LTV, „TV forumas“, 2011)

Visuose šiuose pavyzdžiuose kalbėtojų vartojamą neformaliąją raišką galima laikyti ir kalbėtojų idiolekto požymiais, ir dialogiškumo ženklais, akomodacija su pašnekovu, neformalaus, nemedinio kalbėtojo stiliaus kūrimu. Šiuo laikotarpiu naujove tampa ir laidų vedėjų akomodacija – prisitaikymas prie eilinių pašnekovų kalbos, ypač bendraujant spontaniškai, plg. pokalbių šou vedėjos, dailininkės Nomedos Marčėnaitės interviu (47):

(47) VEDĖJA (MARČĖNAITĖ): gerai jo Nijole tai gal taip ir tada pasikalbam truputėlį gerai.

<...>

Nijole dabar taip kokia tai yra ta tai tai vat man ir įdomu šešerius metus jisai smurtauja. (TV3, „Nomeda“, 2005)

Laidos vedėjos akomodaciją šioje laidoje rodo ir kitos taisomos kalbos formos. Tolesniame pavyzdyje iš tos pačios laidos (48) laidos herojė pavartoja žodį *atsinešimas* (taisomą į *elgesys, požiūris*), o Nomeda, spontaniškai reaguodama, pavartoja junginį *prie ko* – labai neformalaus stiliaus sintaksinę konstrukciją (taisomą į *kuo čia dėta*):

(48) HEROJĖ: aš manau, kad valdžios atsinešimas į daugiavaikes šeimas turi labai keistis; kad ne... VEDĖJA (MARČĖNAITĖ): prie kočia daugiavaikė šeima? jūs turite spręsti pati. (TV3, „Nomeda“, 2005)

Toks paprastos, neformalios kalbos išsiliejimas iš eilinių kalbėtojų į kitus, profesionalius vaidmenis rodo žiniasklaidoje stiprėjančią konversacionalizacijos tendenciją, kai viešajame diskurse ima daugėti neformalios, kasdieninės, privačios komunikacijos bruožų, o autentiško, spontaniško, neformalaus kalbėtojo tapatybė darosi norma.

Kaip ir ankstesniais laikotarpiais, dabartinėje žiniasklaidoje taisomi žodžiai nuskamba kaip specialiųjų sričių kasdieninės profesinės kalbos dalis, tačiau skiriasi jos pobūdis. Vietoj paretėjusių vertinių iš rusų kalbos atsiranda vadinamųjų „naujųjų svetimybių“, vertinių iš anglų ir

kitų kalbų. Nemaža dalis šių žodžių yra susijusi su naujovėmis viešajame gyvenime, ekonomikoje ir versle (*ekskliuzyvinis, distributorius, marketinginis, preskonferencija*). Įprasta tampa ir tai, kad tokius žodžius vartoja iki šiol eteryje neatstovautų (neegzistavusių) sričių ekspertai, pavyzdžiui, finansų analitikai ar verslininkai. Žemiau pateikiamame pavyzdyje vienas iš jų pokalbių šou laidoje „Korida“ aptarė tarptautinės prekybos pokyčius Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą (49):

(49) EKSPERTAS: Europos Sąjunga nepripažįsta licenzijavimo nepripažįsta ekskliuzyvinių distributorių ir platintojų. (TV4, „Korida“, 2004)

Naujos sąvokos *piaras* (taisomas į *ryšiai su visuomene, viešieji ryšiai*) ir *vorkšopas* (taisomas į *seminaras, mokomoji repeticija, dirbtuvės*) pritaikomos ir laidoje, kurioje rašytojai, režisieriai, istorikai diskutuoja apie kultūros ateitį ir jos vadybą (50):

(50) EKSPERTAS (PARULSKIS): aš manau kad pavyzdžiui tas Varnas nuvažiuotų ir vorkšopą surengtų kur nors Vilkaviškyje jeigu jam būtų mokama jeigu būtų sąlygos visiškai būtų normalus dalykas pavyzdžiui ar ne? (LTV, „Teisė žinoti“, 2009)

Vis dėlto, teigti, kad senieji skoliniai tapo neberekalingu kalbiniu resursu, mūsų tekstyno medžiaga toli gražu neleidžia. Kaip ir anksčiau, šio tipo taisomų žodžių vartojama asmeniniuose interviu su įžymybėmis, kur atviravimas ir nuoširdus pokalbio stilius yra tapęs norma. Senieji skoliniai čia (pavyzdžiui, laidose su aktoriais Kostu Smoriginu, Valentinu Masalskiu, Donatu Banioniu) dažniausia skambėjo pašnekovams dalijantis vaikystės ar jaunystės prisiminimais, tai yra, juos galime interpretuoti kaip ankstesnių laikų indeksą, autentiškos emocijos raišką. Šios profesijos kalbėtojų pavartotus taisomus žodžius, kaip ir ankstesniais laikotarpiais, neabejotinai galima priskirti antrojo lygmens indeksišcumui, nes kalbėtojai, nors ir žinodami neutralius atitikmenis, pirmenybę teikia socialiai ir stilistiškai žymėtiems žodžiams. Štai aktorius Kostas Smoriginas laidoje „Kartus kūrybos cukrus“ (1993), atsakydamas į laidos vedėjo klausimą apie mirtį, sugrįžta į skaudžias vaikystės patirtis (51):

(51) ĮŽYMYBĖ (SMORIGINAS): žinai kai vaikystėj mane kartais lupdavo nu ne kartais tai žinai po to vaikai visada įsikniaubia į pagalyvę verkia ir galvoja jeigu aš numirsiu kaip paskui atsistos šalia grabo tėvai kaip jie verks kaip jie pergyvens kaip reiškia plaukus raus. (LTV, „Kartus kūrybos cukrus“, 1993)

Žodis *grabas* čia neatsiejamas nuo aktoriaus vaikystės kolorito, kurio būtų neįmanoma perteikti jokių kitu leksiniu atitikmeniu, o *pergyventi*veikiausiai apskritai pavartotas kaip įprastas žodis. Tą pačią autentiškumo funkciją senieji skoliniai *šnapsiuukas, čerkutė, striokas* atlieka aktoriaus Donato Banionio pasakojimuose apie jaunystę, pavyzdžiui, variantas *čėmodanas* pavartotas kalbant apie poeto Vytauto Mačernio žūtį (52):

(52) IŽYMYBĖ (BANIONIS): aš išėmiau jo tuo raštus čemodaną tą visą pasidėjau ir jis arkliukui sudavė nuvažiavo į jį į jį Žemaičių Kalvarijos pusę nu ir ten sprogimas nu i paskiau aš po nesulaukdamas jo nubėgau radau jau jį gi gulintį vežime kruvina galva negyvą. (LTV „Kūrybos vakaras“ su Banioniais, 2006)

Tokiuose pasakojimuose senieji taisomi žodžiai yra tiek paties kalbėtojo autentiškumo požymis, tiek ir pačių įvykių, emocijų autentiškumo paliudijimas, savotiškas garso įrašas iš praeities. Svarbu paminėti ir tai, kad Donatas Banionis taisytiniais laikomų žodžių pasitelkia ir kalbėdamas apie dabarties laikus, tik šiuo atveju emociškai įvardydamas šiuolaikinio teatro ydas (*chaltūra, išsimislinimas*).

Iš minėtų nuoširdžių pašnekusių laidų išsiskyrė pokalbis su žinomu pramogų verslo veikėju ir tuometiniu Seimo nariu Arūnu Valinsku laidoje „Atvirai su žvaigžde“. Laidos pradžioje Valinskas pats ėmėsi iniciatyvos mažinti socialinį atstumą ir pasiūlė žurnalistei bendrauti neformaliau (53):

(53) IŽYMYBĖ (VALINSKAS): aš manau kad būtų geriausias dalykas kad mes kreiptumėmės vienas į kitą tu ir paprasčiausiai kad būtų normalus geras pokalbis prie šitų gonkelių padėt visus klausimus į šalį ir kalbėtis kaip eee pažįstami kaip vyras su moterim kuris viens kitam jaučia simpatiją. (BTV, „Atvirai su žvaigžde“, 2010)

Galime sakyti, kad senasis skolinys *gonkeliai* (taisytas į *prieangis*), pavartotas studijos stilizuotoms dekoracijoms pavadinti, šiame kontekste veikia kaip nuoroda į namų aplinką ir sustiprina siūlymą pereiti prie neformalaus bendravimo stiliaus. Ši laida įdomi tuo, kad laidos vedėja, pasinaudojusi mažesne socialine distancija, galėjo kur kas aštriau klausinėti apie pašnekovo ydas, padarytas klaidas ar net užduoti provokuojančių klausimų; tą darydama ji ir pati pavartoja taisomų žodžių – viena vertus, veikiausiai siekdama neformalaus kalbėjimo stiliaus, kita vertus, veikiausiai nežinodama, kad žodis *rolė* yra taisomas į *vaidmuo* (54):

(54) VEDĖJA: supratau ačiū Arūnai ne iš tikrųjų be reikalo čia jus gąsdinu bet truputėlį norėčiau kad per daug neatsipalaiduotumėt nes bijau gi kad perimsit vairą į savo rankas ir tada bus tikrai labas vakaras mielieji ir ir apsikeisim rolėm tai vat tas pavojinga. (BTV, „Atvirai su žvaigžde“, 2010)

Mažesnė socialinė distancija ir poreikis gintis nuo gana griežtų klausimų galejo lemti ir aštresnius šios laidos svečio atsakymus, kurių neformalų pobūdį stiprino kelis kartus pavartoti žymėti senieji skoliniai *bele ką, abrozdelis, dūšia*, taisomas naujadaras *blogiečiai* ir daug kitų itin ryškios konotacijos neformaliojo stiliaus žodžių ir pasakymų (*pasprinkit, nereikia kišti rankų į šūdą, man nusispjaut, vyras savo reitingus daro ant moters, apakau, senbezdos, pydarai, blogiečiai*) (plačiau apie Valinsko kuriamą viešojo kalbėtojo stilių žr. Tamaševičius 2014). Paradoksalu yra tai, kad viešąją kalbą vertinantys normintojai būtent Valinską yra ne kartą gyrę už kalbos

taisyklingumą tiek kaip laidų vedėją, tiek kaip politiką (plg. Rimkutė 2009).

Antrajam indeksiškumo lygmeniui priskirtinos ir kitos toliau aptariamos taisomų žodžių funkcijos. Viena iš jų – jau minėtas kalbėtojo tapatybės kūrimas. Bene ryškiausiai ši funkcija atsiskleidžia dabartiniu laikotarpiu gausiose pokalbių laidose, kuriose dalyvauja populiarios muzikos ir kitos šiuolaikinei populiariajai kultūrai atstovaujančios įžymybės. Skirtingai nuo senojo tipo aukštosios kultūros įžymybių tiek sovietinio, tiek pereinamojo ir dabartinio laikotarpio laidose (teatro aktorių, režisierių), dabartinės popkultūros įžymybės taisomus žodžius, greta žymėtos neformaliosios leksikos, vartoja tiek siekdamos autentiškumo, tiek dar ir veikiausiai kurdamos į jaunimo auditoriją orientuotą, jaunatviško, kieto, šiuolaikiško asmens tapatybę. Bene ryškiausias tokios įžymybės pavyzdys mūsų tekстыne būtų Marijonas Mikutavičius (jam itin būdingas jaunimo kalbos pertaras *ta prasme*) (55):

(55) ĮŽYMYBĖ (MIKUTAVIČIUS): aš anksti pradėjau nervintis ta prasme ir nervintis ir aš tiesą sakant aš pagalvojau kad aš pagalvojau ka okei buvau didžiausias šlapiaklynis bet kada gyvenime savo ta prasme.

BALSAS UŽ KADRO: rimtai?

ĮŽYMYBĖ (MIKUTAVIČIUS): jo aš sėdėjau tenai, mes kada baigėme viską ir aš galvoju blemba mes kažką ne taip padarėm nes ten scenoje tu visą laiką esi kažkokiam tai lengvam transe ten nelabai ir suvoki kas buvo gerai kažkas blogai tu galvoji blemba kažkur mes ne ten nežinau kas bet kažkas buvo negerai. (LNK, „Vakaras su Marijonu“, 2006)

Minėtosios tapatybės kūrimas nenormine leksika Mikutavičiaus kalboje atrodo gana sistemingas; prie jos kūrimo bene dar stipriau prisideda kiti gausiai jo vartojami neformalūs, nors ir neįtraukti į taisomų žodžių sąrašus, žodžiai *jou, blemba, kaifas, najėzdas, nerealus, okei*, taip pat angliškos citatos. Akivaizdu, kad tokį kalbėjimo stilių galima interpretuoti kaip referenciją į auditoriją, kaip tapatybės kūrimą pasitelkiant jaunimo kalbos ar jaunatviškos raiškos resursus; į jauną adresatą yra orientuota ir cituojamoji laida.

Panašiai kalba ir kitos laidoje „Vakaras su Marijonu“ dalyvaujančios įžymybės (grupės *LT United* nariai). Laidos orientaciją į jaunimo auditoriją rodo net ir laidos balso už kadro, pristatančio laidos dalyvius ir siužetus, manytina, sąmoningai pasirinktas jaunimo kalbos žodis *užknisti* (56):

(56) BALSAS UŽ KADRO: labas vakaras pirmasis klausimas o jūsų dar neužkniso šita daina, kuri tik ką skambėjo? (LNK, „Vakaras su Marijonu“, 2006)

Dar viena dabartinio laikotarpio naujovė yra taisomų žodžių vartojimas humoro ir pramogos tikslais, žaidimas kalba, o viena iš konkretesnių tokio jos panaudojimo priemonių – personažo kūrimas.

Ryškus personažo kūrimo atvejis yra aktorės Kristinos Kazlauskaitės „Zita iš Mažeikių“. Pramoginėje laidoje „Kviečiu šokti“ (2010) ji yra viena iš vertinimo komisijos narių. Nors galėtume

sakyti, kad tai yra išmonė ir vaidyba, šis atvejis svarbus, nes demonstruoja taisomų žodžių kaip „neigiamo indeksškumo“ (*negative indexicality*) vartojimą, kai taisomi žodžiai yra siejami su žemesne socialine grupe ir naudojami parodijuojant. Pasak Jennifer Sclafani (2012), parodijuojant yra parenkami tam tikri stilistiniai bruožai, jie išdidinami ir atliekama tų bruožų indeksinės vertės inversija. Kitaip sakant, išskiriant tuos kalbinius bruožus, jais atkreipiamas dėmesys į tam tikrus personažo charakterio bruožus (per lengvai atpažįstamas tų kintamųjų tiesiogines indeksines vertes) ir iš jų juokiamasi, jas apverčiant, suteikiant jiems neigiamą vertę. Ir šiuo atveju laidos žiūrovai iš Zitos kalbos atpažįsta konkretų socialinį tipą – iš prasčiokų kilusią, pasipūtėlę naujųjų turtuolių atstovę (57):

(57) IŽYMYBĖ (ZITA): tai suprantant iki to atepatero tai kaip buvo viskas ir nieko žinai bet vat per tą tokį kaip dasimušimą jau ane įvyko trupučiukas tokių nesklandumiuokų žinai tai aš priversta išstarti sorry pirmiausiai turbūt Vilija nežinau ką jis ten tau prišnibždėjo mažulka bet tu pamiršk nes jis pats nieko neatsimena. (LNK, „Kviečiu šokti“, 2010)

Ši ištrauka – itin turtingas kalbinės stilizacijos pavyzdys. Šalia vyresnei kartai įprastų neformalių *vat*, *mažulka*, *dasimušimas*, aktorės kuriamas personažas pasitelkia jaunajai auditorijai būdingą anglų kalbos *sorry* bei dėl komiško efekto netiksliai atkartotą naujajį skolinį *afepateras* (vietoj *afėrparty*, taisomo į *povakarį*, *pratėstuves*, *dūzges*).

Žaidybinę stilizaciją galime atpažinti ir „Šok su manimi“ laidoje, kai laidos vedėjas Vytautas Šapranauskas į savo kalbėjimą įterpia anekdotą (58):

(58) VEDĖJAS (ŠAPRANAUSKAS): staiga atsidaro durys tos ir įeina šeimynėlė naujų rusų reiškia otkutiūras visiškai ant jų eėė komdegarsono kostiumas viskas batai paaukuoti prados lenciūgas per tris pirštus čia kryžius su gimnastu kaip priklauso žmona šinšilų kailiniai dolčėgabana suknelė nors dolčėgabana dabar jau nebemadinga žodžiu šanel suknelė lubutino batai vaikučiai tokie stori abudu biški padažyta kaip Mertišė. (TV 3, „Šok su manimi“, 2010)

Žiūrovai mato tą patį iškilmingu kostiumu dėvintį laidos vedėją puošnioje aplinkoje, tačiau girdi istoriją, perkeltą iš visiškai kitokios erdvės (pavyzdžiui, draugų kompanijos prie stalo), kurioje stilizuojama komiško personažo iš anekdotų apie naujuosius Rusijos turtuolius tapatybė. Šis kontrastas suteikia pasakojimui papildomo komizmo. Viena vertus, vardijami prabangos prekių ženklai, paminima aukštoji mada (*otkutiūras*), kita vertus, pavartojamas senasis, tarmėse įprastas skolinys *lenciūgas* (taisomas į *grandinė*), o vėliau – ir iš rusų kalbos perimti žodžiai *valynka*, *pazoras*. Taisomi leksikos variantai čia veikia tiek kaip stilizacijos resursas, tiek kaip autentiško pasakojimo indeksas.

Žaidimuose su kalba, kuriant personažus, kaip matome, pasitelkiami ir senieji, ir naujieji skoliniai. Dalis iš jų priskiriami taisomiems žodžiams, dalis nėra neigiamai kodifikuoti kaip nenorminiai, bet tiek patys kalbėtojai, tiek klausytojai neabejotina supranta indeksinę jų neformalumo vertę.

Anksčiau apžvelgdami kalbos stiliaus teorijas, kalbėjome apie reiškinių, kai vienam kalbėtojiui pavartojus kokį nors išskirtinesnį žodį kokiū nors stilistiniu tikslu, atsiranda tikimybė, kad kitas pašnekovas bendradarbiaus su juo ir pokalbio metu greitai pats pavartos panašiai stilistiškai žymėtą žodį (nebūtinai tą patį). Kaip neutralų pavyzdį (su humoru susiję pavyzdžiai aptariami toliau) paminėsime „Vakaro autografo“ (2006) laidą, skirtą aktoriaus ir režisieriaus Valentino Masalskio asmenybei. Šis kalbėtojas dar sovietinio laikotarpio laidoje „Kūrybos vakaras“ (1987) išsiskyrė žymėtu senųjų skolinių vartojimu. Vienam iš laidos svečių pavartojus veiksmožodį su taisomu priešdėliu *da- .daeit*), pagrindinis laidos herojus, pratęsdamas mintį iš karto pavartoja veiksmožodį su tuo pačiu priešdėliu (*dadėsiu*) (59):

(59) IŽYMYBĖ (PUIDOKAS): bet aš iš patirties žinau kad tai yra tai yra juodas kasdienis darbas tai yra tai yra baisus darbas iš šalies žiūrint tai aišku tai atrodo kad viskas labai lengva viskas labai gražu reiškia kai kai Valentinas vaidina bet kaip iki to daeit tai yra tai yra ištisa akademija.

VEDĖJAS (SIPAVIČIUS): pakalbėkim dar apie tai koks jūs profesionalas esate.

IŽYMYBĖ (MASALSKIS): žinai dar toks daiktas dadėsiu prie Šaro kas yra mūsų profesija pasakysiu tavo ir mūsų visų kas yra mūsų profesija aplamai menininko profesija. (LTV, „Vakaro autografas“, 2006)

Panašų fenomeną matome ir dar vienoje šios laidos ištraukoje (60):

(60) IŽYMYBĖ (MASALSKIS): ne nu tai visiškai teisingai matai čia vadinasi žinai dabar tas brendo ženklas čia yra labai paprastas tu iš savęs darai brendą aš darau iš savęs brendą kiekvienas mes darom bet man labai malo maloniau būt durnelio brendą turėt bepročio brendą negu turėt komersanto brendą. IŽYMYBĖ (SCENOGRAFĖ): Valentinas turi dovaną jis labai greitai pajunta falšą žmonėse kada jie meluoja čia jau tikrai neatimsi ir to neišmokstama tai visą laiką duoda pirmąjį šansą pirmam sutiktam žmogui geranoriškumu su visa atvira siela iki pirmo melo iki pirmo kažkokio tai netikro dalyko jeigu jisai nenuolaidžiauja sau aš supratau kad jis negali nuolaidžiuot nuolaidžiauti ir ki ir kitiems dėl to galbūt tie žmonės kurie labiausiai labai rūpinasi savo įvaizdžiu savo brendu kaip Valentinas sako jie labai bijo tokių dalykų nes jie iš karto yra išrišti jie atpažinti. (LTV, „Vakaro autografas“, 2006)

Vieno pasisakymo metu daug kartų pakartojęs žodį *brendas* (taisyta į *prekių ženklas*) Valentinas Masalskis išreiškia sarkastišką požiūrį į madingą kultūros vadybos sąvoką, ypač saviironiškai sujungdamas ją su dar vienu taisomu žodžiu *durnelis*. Tokį režisieriaus požiūrį palaiko ir žodį perėmusi scenografė, iš pradžių pavartojusi neutralų variantą *įvaizdis*, ji iš karto pavartoja ir *brendą*, primindama, kad būtent šį žodį ką tik vartojo jos pašnekovas. Šioje ir ankstesnėse citatose matome ir daugiau neformalaus stiliaus taisomų variantų (*aplamai, falšas, išrišti*), tikėtina, pavartotų nežinant, kad jie yra laikomi netaisyklingais.

Itin daug tekстыne aptiktų taisomų žodžių atkartojimo atvejų galima sieti su aptariama minėta humoristine ar pramogine funkcija bei žaidimu kalba. Tokie atvejai ne tik iliustruoja minėtas teorines sąvokas, bet ir leidžia manyti, kad aptariamais atvejais taisomi žodžiai

vartojami sąmoningai, net pabrėžtinai. Pavyzdžiui, išskirtinę žaidybinio atkartojimo strategiją aptinkame jaunesnei auditorijai skirtos pramoginės radijo laidos „Ryto šou“ (2011) ištraukoje (61). Šiai auditorijai visiškai neįprastus ir, ko gero, menkai suprantamus iš tarminės kaimo aplinkos kilusius senuosius skolinius laidos vedėjai į pokalbį įtraukia spontaniškai juokaudami. Pirmasis tai padaro Aistis Mickevičius, nustebindamas savo kolegą Mindaugą Stasiulį tarminiu žodžiu *šumnai* (taisomu į *smagiai, pašėlusiai*), tada šis replikuodamas tą patį žodį du kartus pakartoja:

(61) VEDĖJAS (STASIULIS): žodžiu atsipalaiduokim ir šiandieną taip sakant praleiskime jau taip ramiai galvodami apie naujų metų sutikimą.

VEDĖJAS (MICKEVIČIUS): nu arba galite praleisti šumnai.

VEDĖJAS (STASIULIS): šumnai? mes šumnai su Aisčiu leidžiam laiką ir kviečiame jus nedelsiant į anekdotų konkursą rašykit savo anekdotus. (M-1, „Ryto šou“, 2011)

Praėjus kiek laidos laiko iniciatyvos imasi jau Stasiulis, pavartodamas kitą tarminį taisomą žodį *čemeryčios*, į kurį jo kolega replikuoja taip pat pakartodamas:

(62) VEDĖJAS (STASIULIS): nežinau, ar čia nuo tos arbatos man tas gerumas toks apėmė kas ten šalavijai ane? kas toj arbatoj buvo?

VEDĖJAS (MICKEVIČIUS): šalavijai su čiobreliais ir kitais.

VEDĖJAS (STASIULIS): čemeryčiom?

VEDĖJAS (MICKEVIČIUS): jo ir čemeryčiom beje iš tikrųjų tai gal dėl to tie laipsniai tokie susidaro aš neįsivaizduoju. (M-1, „Ryto šou“, 2011)

Žodis *čemeryčios* čia pavartotas spontaniškai juokaujant ir maustant radijo klausytojus. Komiška tai, kad šiuo žodžiu apibūdinamas nuodingas nuoviras neturi nieko bendra su čia aptariamomis vaistažolių arbatomis (čemerių šaknų vanduo yra iki šiol populiarī priemonė nuo utėlių, o tarmėse čemeryčiomis dar būdavo apibūdinimas koks kartus ar rūgštus valgis ar gėrimas). Šis atvejis išskirtinis tuo, kad laidos vedėjai dėl pramogos kaip leksinį egzotizmą pasitelkė šį primirštą, ryškios konotacijos žodį (iš dalies paneigdami preskriptyvistų lūkesčius, kad senieji daug dešimtmečių taisyti leksikos variantai yra negrįžtamai pasitraukę iš vartosenos).

Kitoje laidos dalyje laidos vedėjai elgiasi panašiai. Pristatydami žaidimo, kuriame klausytojai dalyvaus paskambinę telefonu, taisykles, jie pasitelkia dar vieną seną, bet iki šiol bendrojoje vartosenoje išlikusį skolinį. Pirmasis jį ir vėl pavartoja Mickevičius, nespėjus kolegai paminėti jo neutralaus atitikmens (63):

(63) VEDĖJAS (STASIULIS): mes vardinsime garsiausius Lietuvos ir pasaulio VEDĖJAS (MICKEVIČIUS): žulikus

STASIULIS: žulikus eee egzistavusius realybėje ir egzistuojančius ir galbūt literatūrinius personažus.

KLAUSYTOJA TELEFONU: oho, mh.

STASIULIS: nu žodžiu jeigu jie prie tų žulikų tai reik sakyt eee Zuoko neminėsime nes jis ne žulikas gerai?

KLAUSYTOJA TELEFONU: nu bandykim.

STASIULIS: Zuokas ne žulikas gerai taip jo jo negalima nieko sakyt.
MICKEVIČIUS: Negalim.

STASIULIS: Zuokas ne žulikas taip o įdomu įmanoma patraukt į teismą už frazę Zuokas ne žulikas? (M-1, „Ryto šou“, 2011)

Laidos vedėjai iš pradžių vienas po kito daug kartų pakartoja taisomą žodį *žulikas*, kol galiausiai drauge ima kartoti ir nesąžiningumu įtariamo politiko pavardę, pabrėždami, kad tarp jų neva nėra jokios sąsajos. Pasitelkdami žymėtą leksiką laidos vedėjai siekia klausytojų itin vertinamo komiškumo efekto, o kartu palaiko ir žaismingą, neformalų tiek laidos, tiek ir pačios radijo stoties įvaizdį. Neabejotinai *žulikas*, vartosenoje turintis tam tikrą „senovinio“ *vagies* asociaciją, suteikia papildomos ironijos kontekste apie stambius šių dienų verslo sandorius. Čia galima paminėti dar vieną žaidybinės vartosenos atvejį iš laidos „Radioekranas“, skirtos tai pačiai jaunimo auditorijai (64):

(64) VEDĖJAS: tai va aaa tai ponja miela kad jau tokia mandra esat pristatykit šios dienos... VEDĖJA: mandra kaip gandra esu

VEDĖJAS: temą jooo... (M-1, „Radioekranas“, 2011)

Komiškumą čia visų pirma kuria kontrastas tarp familiariaus vedėjų bendravimo visos laidos metu, formalaus kreipinio *ponja miela* ir stilistiškai žymėto taisomo žodžio *mandra*.¹⁷ Žaidybiškumo prideda ir tai, kad laidos vedėja atkartoja šį žodį perfrazuodama rimuotą palyginimą iš tautosakos *mandras kaip gandra*.

Nuo humoro ir įvairių kalbinių improvizacijų neatsiejamos ir dabartiniu laikotarpiu itin populiarios įvairios šokių ir dainų konkursų laidos, komunikacijos požiūriu turinčios daug bendrų bruožų su pokalbių šou žanru. Kaip klasikiniuose pokalbių šou, čia esama gyvai reaguojančios auditorijos studijoje, tarp pašnekovų nuolat kyla ginčų, daug improvizuojama ir juokaujama. Neatsitiktinai vienoje iš jų – „Šok su manimi“ (2010) aptinkame net kelis atkartojimo atvejus. Kadangi laidos įžangoje buvo atliktas šokis iš filmo „Tadas Blinda“, laidos vedėjai toliau improvizuoja šio personažo, vadinamo *svieto lygintoju* tema, daug kartų pakartodami taisomą žodį *svietas* (65):

(65) VEDĖJA (JURKUTĖ): ištis kaip gera, kad pasaulyje yra tokių svieto lygintojų, kurie atima iš turčių ir atiduoda vargšams.

VEDĖJAS (ŠAPRANAUSKAS): nu matai dabar atvirksčiai eėė turčiai atima iš vargšų ir įsideda sau į kišenę.

JURKUTĖ: na bet ačiū Dievui kad yra tokia laida kaip „Šok su manimi“ kuri padeda pamiršti tokius blogus kartais dalykus.

ŠAPRANAUSKAS: kaip svieto lyginimas jo? JURKUTĖ: gal atėmimas iš kai ko kai ko.

ŠAPRANAUSKAS: jo aš dabar laisvalaikiu tai žinok lyginu asfaltą volu.

JURKUTĖ: čia vietoj svieto lyginimo? ŠAPRANAUSKAS: vietoj svieto lyginimo. (TV3, „Šok su manimi“, 2010)

Kitame epizode (66) vertinimo komisijos pirmininkas choreografas Jurijus Smoriginas familiariai ima priekaištauti vienam iš konkurso dalyvių dėl prasto pasirodymo, o laidos vedėjas jį nutraukia. Šiuo atveju kartojamas naujesnių laikų taisomas skolinys *kabakas*, turintis menkinamojo atspalvio *aludės* reikšmę:

(66) IŽYMYBĖ (SMORIGINAS): aš labai labai užpykęs Donatai ant tavęs šiandien grįžau iš Kauno savo gimto miesto ir pamačiau tavo pavardę kabake ir gal tai trukdo tau?

ŠAPRANAUSKAS: Jūs vaikštot po kabakus?

SMORIGINAS: aišku kodėl? mano laisvalaikis ką aš noriu tą ir darau.

ŠAPRANAUSKAS: aš galvojau Jūs atsiduodat tik šokiui. SMORIGINAS: taip o po to važiuoju į kabaką. (TV 3, „Šok su manimi“, 2010)

Žemiau pateikiama dar viena spontaniškai kilusio pokalbio ištrauka (67), ypatinga tuo, kad čia susiduriame iš karto su keliomis taisomų žodžių vartojimo funkcijomis: profesine kalba, tapatybės raiška, pakartojimu ir galiausiai žaidimu ir humoru. Šioje ištraukoje viena iš pokalbio dalyvių, pavartojusi taisomą žodį ir sulaukusi už tai šmaikščios laidos vedėjo pastabos, viešai atsiprašo ir pasitaiso ¹⁸:

(67) EKSPERTĖ (NORVAIŠIENĖ): inai labai gražiai sudirbo basom kojėlėm matės labai geras čiurnos darbas mmm kulnas atsistojimas ant ant kojos užnešimas pilnai svorio ir rumbos žingsnis tikrai buvo labai profesionaliai atliktas taip kad mano nuomone kad jie labai vykusiai susitvarkė <...> ŠAPRANAUSKAS: ponai Jūrate aš pasiteiraisiu sudirbo tai reiškia sugadino šokį?

NORVAIŠIENĖ: atsiprašau, aš ne taip išsireiškiau. ŠAPRANAUSKAS: aaa.

SMORIGINAS: Vytatai tu supran... NORVAIŠIENĖ: sušoko!

SMORIGINAS: ne ne aš... ŠAPRANAUSKAS: sušoko...

SMORIGINAS: aš apginsiu poniją Jūrate.

ŠAPRANAUSKAS: nereikia gint.

SMORIGINAS: tai yra sena ko kavenska mmm tokia kalba mes mes vot aš iš karto aš girdžiu taip čia

yra tokia yra tikra ta.

NORVAIŠIENĖ: nu aš stengiuos jos nerodyt per daug. SMORIGINAS: ponia Jūrate rodykit.

NORVAIŠIENĖ: čia čia nieko gero.

SMORIGINAS: kalba negali būti eee literatūrinė buityje jinai tada miršta jinai negyva yra labai gerai

sudirbo taip.

ŠAPRANAUSKAS: yra dar toks išsireiškimas eee lietuvių liaudies daina kur flamingai kūrinį apdirbo

lietuvių kompozitorius Joškė Kacas. SMORIGINAS: labai gerai fantastika.

(TV 3, „Šok su manimi“, 2010)

Akivaizdu, kad garsiajai pramoginių šokių šokėjai Jūratei Norvaišienei kalbant apie profesinius dalykus žodžiai *sudirbti* (pavartotas iš rusų kalbos perimta reikšme ‘atlikti savo darbą’) ¹⁹ ir *svorio užnešimas* yra visiškai įprasti. Kita vertus, staigi reakcija, sulaukus pastabos, rodo, kad atsiprašinėti dėl taisomų žodžių vartojimo jai veikiausiai yra įprastas dalykas. Komisijos kolegę nuo kalbinės kritikos gynęs Jurijus Smoriginas kaip argumentą pasitelkė kaunietiškos tapatybės savitumą, kurį reprezentavo neformaliu apibūdinimu *kavenska kalba*. Ataidėjimą atpažįstame žodyje *išsireikšti*, kurį pirma, atsiprašydama pavartojo šokių ekspertė, o epizodo pabaigoje atkartojė laidos vedėjas, pavartojęs jį komiškos citatos pristatymui, kurioje susiduriame su dar vienu pakartojimu, be to dar žaidžiama ir žodžių reikšmėmis (*apdirbti* ‘apdoroti’ ir ‘apdergti’).

Galiausiai, šiame kontekste galime paminėti ir keletą atvejų, kai taisomi žodžiai nuskamba ne tik humoristiškai, bet ir ironizuojant. Tokiai vartosenai galime priskirti ir aktorius Donato Banionio pasisakymą apie šiuolaikinį teatrą ir kiną (68):

(68) ĮŽYMYBĖ (DONATAS BANIONIS): tai va menas yra visur arba nėra to meno tai ar tu kine ar tu teatre o šiandien mes nu taip o taip nu kai kas sakys Banionis durnas nu tai šitu atžvilgiu tikrai aš durnas aš prisiimu ir tai ne ne dėl to kad aš negaliu priimti tai ką jie tie protingieji sako kad tai yra menas o man ne man atrodo kad čia paprasčiausias kraipymasis nu išsi išsimislinimas ir nieko amžino po dienos viskas pražūsta. (LTV, „Kūrybos vakaras su Banioniais“, 2006)

Pavyzdyje saviironiškai pavartotas taisomas žodis *durnas* sustiprina kritišką šiuolaikinio meno apibūdinimą (taip pat senasis skolinys *išsimislinimas*). Humoristiniu ir ironišku toje pačioje laidoje galime laikyti ir režisieriaus Raimundo Banionio atsakymą į vieną iš paskutinių laidos vedėjo klausimų (69):

(69) ĮŽYMYBĖ (RAIMUNDAS BANIONIS): tikrai negaliu pasakyt kad mūsų šeimoj aha menas atskirai butis atskirai pas mus persipynę tie dalykai ir namuose ir prie buterbrodo šnekamės apie meną ir prie meno apie

buterbrodą nu tai žinot jie persipynę tie dalykai. (LTV, „Kūrybos vakaras su Banioniais“, 2006)

Buterbrodas šiame meno ir buities palyginimo kontekste sukuria kur kas ryškesnį kontrastą kalbėjimui apie meną nei galėtų jo norminis variantas *sumuštinis*, matome, kaip taisomi žodžiai panaudojami ironiško, žaismingo kalbėtojo tapatybei ir stiliui kurti.

Dabartinėse laidose taip pat esama atvejų, kai taisomi žodžiai vartojami kaip nuoroda į kitus laikus, suteikiant įvardijamam objektui atitinkamą socialinę asociaciją. Pavyzdžiui, vienoje laidoje jos dalyvė, sėdinti tarp žiūrovų studijoje, pavartoja sovietinius laikus menanti skolinį *sasyskos* reikšdama pasipiktinimą prasta šiais laikais parduodamų dešrelių kokybe. Šis pavyzdys (70) primena tuos mūsų jau aptartus sovietinio laikotarpio atvejus, kai tam tikra senoji leksika pašėpiamai buvo vartojama kalbant apie „buržuazinius“ laikus:

(70) VOX POPULI (POKALBIŲ LAIDOJE, STUDIJOJE): kada aš savo vaiką galėsiu maitinti normaliu maistu kada dešrelės rūkytos bus rūkytos o nepamirkytos kažkokiam eee mirkale kodėl aš savo vaikui moku trylika litų už sasyskas nes jam yra metai ir jis yra alergiškas ir pasirodo kad sasyskos už penkis litus yra dar geresnės. (TV3, „Be grimo“, 2010)

Kitame pavyzdyje kaip laiko nuoroda pavartotas senasis skolinys, tačiau siekiant teigiamų asociacijų. Atsisveikinimo su velioniu Justinu Marcinkevičiumi transliacijoje (2011) kalbą sakė poetas Rimvydas Stankevičius (71):

(71) ĮŽYMYBĖ (STANKEVIČIUS): vėl po daugelio metų suklausome ties šalies siela kurią buvome pamiršę esant supratome kaip labai esame jos išsiilgę išsiilgę rūpios lietuviškos meilės glūdinčios grumste rugio varpoje vaiką krūtimi maitinančioje moteryje *gaspadoriškumo* jausmo harmonijos kuomet ant kasdienio stalo telpa ir duona ir Dievas. (Lietuvos radijas, „Poeto Justino Marcinkevičiaus laidotuvės“, 2011)

Šis tekstas – tai savotiška mirusio poeto kūrybos parafrazė. Taisomas žodis *gaspadorius* čia referuoja į senuosius skolinius Marcinkevičiaus kūryboje. Be to, galima manyti, kad juo apeliuojama į valstietišką kultūrą, nes *gaspadorius* kelia asociacijas su senu kaimo ūkininku, tikru savo ūkio šeimininku. Tik žodis *kuomet*, matyt, pavartotas nežinant, kad jis yra taisomas.

Atskirai dar galima paminėti kelis atvejus, kai laidų dalyviai pokalbio situacijai pritaiko kokį nors populiarų tautosakos priežodį ar žinomą citatą. Pavyzdžiui, žemiau pateikiamoje ištraukoje iš „Sąmokslų teorijos“ (2010) laidos vedėjas atkartoja pašnekovo mintį pavartodamas senąją skolinį *rona* ir kartu referuoja į plačiai žinomą patarlę „skola – ne rona, neužgyja“ (plg. jau minėtą „Radioekrano“ (2011) vedėjos palyginimą *mandras kaip gandra*):

(72) EKSPERTAS (NAUSĖDA): tikrai išeiname iš šitos krizės su skolų kupra tiek privačios įmonės tiek žmonės tiek valstybė ir tai natūralu neeis tu uždirbamų ateityje pajamų išleisti visų vartojimui investicijoms ir kitiems geriems dalykams deja teks aptarnauti skolas nes kaip sakoma skola šventas reikalas ar ne?

VEDĖJAS (KLIVEČKA): ne rona.

(BTV, „Sąmokslo teorija“, 2010)

Kitu atveju Arūnas Valinskas pavartoja citatą „Tyla gera byla, panele Kristina, ir *dūšiai* ramiau“ iš jau minėto filmo „Tadas Blinda“ (73):

(73) IŽYMYBĖ (VALINSKAS): aš gi pats esu kreipėsis į generalinę prokuratūrą dėl tų kaltinimų ir kažkaip

tyla gera byla panele Kristina ir *dūšiai* ramiau kažkodėl niekas tuo neužsiima.

(BTV, „Atvirai su žvaigžde“, 2010)

Kiekybinė duomenų analizė (5.2 sk.) parodė tam tikrą preskriptyvizmo veiksmingumą dabartiniu laikotarpiu, ypač kalbant apie tuos kalbėtojų vaidmenis, kuriuos pasiekia institucinis preskriptyvizmas. Tačiau šiame skyriuje pažvelgę į taisomų variantų vartoseną konkrečiose laidose matome, kad jų funkcijos yra daug įvairesnės nei anksčiau. Taip pat matyti, kad taisytojų pastangos neveikia draudžiant spontaniškos, gyvos kalbos palydovus – pertarus, diskurso žymiklius ir taisomus junginius su *taį*; jie ir toliau natūraliai lieka vartojami. Akivaizdu, kad augant transliuotojų konkurencijai, nuolat atsinaujinant ir įvairėjant laidų žanrams bei kintant auditorijos poreikiams, vis labiau diferencijuojasi ir kalbinė radijo ir televizijos laidų raiška. Tai patvirtina ir vadinamųjų „kalbos klaidų“ vartoseną, kai laidų dalyviai pasitelkia jas ne tik kaip įprastus kasdienio bendravimo žodžius, bet ir kaip žymėtus, pačias įvairiausias funkcijas atliekančius antrojo indeksiškumo lygmens variantus.

7 Išvados

Lietuvos normatyvinei tradicijai būdinga laikyti žiniasklaidą pagrindiniu geriausios kalbos pavyzdžiu ir vertinti viešosios kalbos kokybę pagal atitikimą nustatytiems normoms (Vaičekauskienė 2011). Kaip atskleidė šioje studijoje pristatytas radijo ir televizijos preskriptyvinio metadiskurso tyrimas, jau nuo 1926 m. pradėjusio veikti Kauno radiofono laikų, radijas kritikuotas lietuvių kalbos normintojų. Ir vėlesniais laikotarpiais, nuo sovietmečio iki dabar, radijui ir televizijai buvo priskiriama lingvistinio švietimo funkcija, taigi visada jie laikomi erdve, kuri turėtų atitikti įsivaizduojamos taisyklingumo kalbos idealą. Preskriptyvizmo veiksmingumo tyrimas, paremtas Radijo ir TV tekstyno (1960 – 2011) duomenimis, kaip tik ir leidžia nustatyti, ar normintojų ir pačių viešųjų kalbėtojų geriausios kalbos idėja sutampa, ar radijas ir TV atitinka pataisytos kalbos idealą ir ar preskriptyvizmas keičia lietuvių kalbą vieno kalbos aspekto – leksikos – atžvilgiu.

Taisomų žodžių Lietuvos radijo ir TV eteryje diachroninis tyrimas leidžia teigti, kad preskriptyvizmas daro poveikį viešajai kalbai, tačiau šis poveikis yra ribotas. Vieninteliu įrodymu galima laikyti sumažėjusį

paskirų taisomų žodžių grupės vartojimą vienoje kalbėtojų grupėje. Kitose tirtose taisomų žodžių grupėse - pertarų/diskurso žymiklių ir *kažkas tai* tipo junginių – statistiškai reikšmingai skirtumų tarp ankstesnių ir dabartinio laikotarpio nenustatyta.

Tyrimas patvirtino teorinėje literatūroje minimo preskriptyvizmo institucionalizacijos veiksmo įtaką. Mūsų duomenimis, taisomų žodžių sumažėjo dviejų tipų kalbėtojų grupėse – žiniasklaidos profesionalų (diktorių/pranešėjų/balso už kadro ir pokalbių laidų vedėjų) ir ekspertų. Neabejotina, kad profesionalūs viešieji kalbėtojai Lietuvoje yra tiesiogiai veikiami formalios kalbos normintųjų galios – per savo žiniasklaidos institucijas (kur dirba kalbos taisytojai ir redaktoriai) ir, bent jau nemaža dalis, per studijas (žurnalistams privalomai skaitomas vadinamasis kalbos kultūros dalykas ir išdėstomi normintųjų suformuluoti kalbos taisyklingumo reikalavimai). Preskriptyvizmo institucionalizacijos veiksnį taikyti ekspertų ir kitų kalbėtojų grupių kalbai interpretuoti nėra duomenų, tačiau tai, kad greta žurnalistų pagal preskriptyvios normos laikymąsi pakliūva ir ekspertai, bet nepakliūva, pavyzdžiui, įžymybės, gali būti aiškinama kaip stiliaus pasirinkimas. Standartinė kalba visose bendruomenėse, taip pat ir Lietuvoje, siejama su formalumu ir rimtu, dalykiniu stiliumi. Nemaža dalis taisomų žodžių iš tiesų turi neformalaus stiliaus atspalvį. Ekspertai į eterį dažniausiai kviečiami dalykiniais tikslais, tokiuose kontekstuose Lietuvoje iki šiol įprasta išlaikyti formalų pašnekovų santykį, aukštą socialinį statusą, (simbolinę) galią (plg. lyginamąjį tyrimą su Danija: Schoroškaitė, Vaicekauskienė 2019). Eilinių žmonių (*vox populi*, herojų), taip pat įžymybių kalboje taisomų žodžių nesumažėja. Įžymybių atveju reikšminga galėtų būti su pramoga siejama jų funkcija viešojoje erdvėje, o dalis eilinių žmonių taisomus žodžius veikiausiai vartoja kaip pirmojo lygmens indeksus – jie renkasi kalbėti kasdiene kalba.

Taisomų žodžių vartojimą taip pat lemia kalbėjimo sąlygos. Mažiausiai taisomų žodžių vartoja pranešėjai, kurių kalboje dominuoja iš anksto parengtas, užrašytas, veikiausiai suredaguotas ir skaitomas tekstas. Lyginant laidų žanrus, taisomų žodžių mažiausiai vartojama informacinėse laidose, kurioms taip pat būdinga skaityti iš anksto parengtą tekstą. Publicistinėse ir pokalbių laidose, transliuojančiose daugiau ar mažiau spontanišką sakytinę kalbą, taisomos leksikos pasitaiko daugiau. Tai taip pat rodo preskriptyvizmo poveikio ribas – taisymai gali daryti poveikį tada, kai kalbėtojai ir kalba yra labiau kontroliuojama; gyvai komunikacijai jo įtaka mažesnė. Taisomų žodžių vartojimą lemia ir stiliaus bei kalbėtojo tapatybės poreikiai, pavyzdžiui, artimo santykio, nuoširdumo raiška, humoro ir pramogos tikslai, kurie yra mažiau svarbūs informacinėse laidose ir apskritai dalykinėse laidose.

Kaip minėta, taisomų pertarų/diskurso žymiklių ir *kažkas tai* tipo junginių nesumažėjo nė vienoje kalbėtojų grupėje. Tai rodo, kad preskriptyvizmas veikia tik tokią leksiką, kurią kalbant lengviau sąmoningai kontroliuoti. Pertarai iš natūros yra kitas leksikos tipas – pirmiausia jais formuojamas sklandus, nepertraukiamas diskursas. Taisomi *kažkas tai* tipo junginiai kalbėtojų, panašu, išvis nesuvokiami

kaip kuo nors netinkami; net ir būdami vertiniai, jie tapo internalizuoti lietuvių kalboje, o tokio pobūdžio reiškinų preskriptyvizmas, kaip matome, negali paveikti. Kažkiek panašūs galėtų būti mūsų medžiagoje dažni bendros reikšmės žodžiai, taip pat diskurso dalelytės ir tie, kurie rodo vienokį ar kitokį modalumą (kalbėtojo nuostata), pvz.: *vis tik (tai), ypatingai* (reikšmė 'ypač', *ta prasme, skaityti* ('manyti'), *berods, eilė (visa eilė), aplamai, gautis* ('išeiti'), *pilnai* ('visiškai') ir kt. Tokie žodžiai, viena vertus, būtini spontaniškam (pokalbio) diskursui, kita vertus, galbūt jie vartotojų tiesiog neatpažįstami kaip netinkami, „draudžiami“. Konkrečios formos poreikį, net ir žinant, kad žodis yra taisomas, rodo atvejai, kai kalbėtojas prie pavartojamo kalbos varianto pridėdavo *vašinamas(is)*. Kad apskritai pasirenkamas leksines formas įmanoma kontroliuoti, rodo minėti skirtumai tarp profesionalių ir neprofesionalių kalbėtojų.

Preskriptyvizmo poveikio nepatvirtina ir pačių taisomų žodžių (žodžių sąrašų) analizė. Palyginus dažniausiai vartojamus taisomus žodžius ar jų junginius skirtingais laikotarpiais, matyti, kad iš mūsų tekstyno reprezentuojamos vartosenos išnyko tik vienas žodis (*dirbantysis*). Veikiausiai taip nutiko dėl nebeaktualios ideologinės sąsajos: sovietmečio ideologiniame diskurse dirbančiais vadinti tarybiniai darbo žmonės. Kiti dažni taisomi žodžiai, nepaisant ilgos kalbos draudimų istorijos ir šiandien gali būti pavartojami radijo ir TV eterijoje. Žinoma, daryti griežtesnių išvadų mūsų tyrimas neleidžia. Pirmiausia, tyrimui naudotas tekstynas yra tik labai menkos tikrovės dalies reprezentacija, o antra, kurių nors žodžių išnykimas iš vartosenos nebūtinai reiškia preskriptyvizmo veiksmingumą, nes nėra būdų įrodyti, kad jie išnyko būtent dėl kalbos normintojų pastangų (plg. Moschonas 2019).

Ribotą preskriptyvizmo poveikį taip pat rodo taisomų žodžių funkcijos. Kaip jau minėta, taisomi žodžiai eterijoje vartojami įvairiais, dažnai su stiliumi ir kalbėtojo socialine tapatybe susijusiais, tikslais, pavyzdžiui, kuriant artimą santykį su pašnekovu ir auditorija, konstruojant „kietą“ kalbėtojo tapatybę, kuriant personažą, cituojant ar kitaip siekiant humoristinio efekto. Taisomi žodžiai taip pat gali kelti asociaciją su ankstesniais laikais ar įvairiais kalbėtojų tipais, vartojant tokius žodžius gali būti būtent siekiama tokią asociaciją išgauti. Vadinasi, preskriptyvizmui nepavyksta išstumti taisomų žodžių, jei siūlomi pakaitai neturi tokios pačios stilistinės vertės. Kokybinė analizė atskleidė ypač stiprų vadinamųjų senųjų svetimybų gyvybingumą – jomis kuriama nuoširdaus, intymaus pokalbio atmosfera arba jos naudojamos žaidžiant kalba, linksmo kalbėtojo tapatybei reikšti.

Viena vertus, tokius taisomų žodžių vartojimo atvejus galima interpretuoti kaip preskriptyvizmo neveiksmingumo įrodymą – jei žodžiai yra reikalingi, tikėtina, kad nepaisant draudimų jie bus vartojami ir toliau. Kita vertus, kai kalbėtojai tyčia (pavyzdžiui, dėl ypatingos asociacijos, stilistinio žymėtumo) renka kurį nors leksikos variantą, nors ir žino apie normintojų nurodymą tos formos nevartoti, tai yra preskriptyvizmo poveikis, tačiau su priešingu, kartais dar ir sąmoningos opozicijos efektu. Geriausiai preskriptyvizmo

neveiksmingumą rodo tie atvejai, kai taisomi žodžiai vartojami nežinant, kad jie normintųjų klasifikuojami kaip klaidos; tokioms situacijoms priskirtina didžioji dalis tekstyne užfiksuotų taisomų žodžių vartojimo atvejų.

Taigi nepaisant kelių dešimtmečių kalbos taisymų ir stiprios preskriptyvizmo institucionalizacijos, lietuviškąją TV ir radijo eterio kontrolę galima laikyti tik iš dalies veiksminga. Be aptartų veiksnių, preskriptyvizmo veiksmingumą mažina ir pati lingvistinė realybė – net jei dėl preskriptyvizmo pastangų kažkiek sumažėja vienu taisomų žodžių, pavyzdžiui, senųjų skolinių ar vertinių iš rusų kalbos, vietoje jų atsiranda naujų – naujųjų skolinių, vertinių iš anglų ir kitų kalbų, be to, visada esama ilgai gyvuojančių, itin funkcionalių žodžių sluoksnio iš įvairių laikotarpių. Taigi preskriptyvizmas atrodo pasmerktas ir toliau nesuspėti paskui natūralią kalbos kaitą.

Literatūra

- Aleksandravičiūtė, S., L. Vaicekauskienė. 2012. Juokai juokais, bet šiandien juokiamės daugiau ir kitaip: Juokas kaip TV ir radijo diskurso bruožas 1960–2010 metais. *Darbai ir dienos* 58, 283–295.
- Anderwald, L. 2014. Measuring the success of prescriptivism: quantitative grammaticography, corpus linguistics and the progressive passive. *English Language and Linguistics* 18 (1), 1–21.
- Auer, A., V. González-Díaz. 2005. Eighteenth-century prescriptivism in English: A re-evaluation of its effects on actual language usage. *Multilingua* 24, 317–341.
- Baron, D. E. 1982. *Grammar and Good Taste: Reforming the American Language*. New Haven, London: Yale University Press.
- Bell, A. 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13 (2), 145–204.
- Busch, B. 2009. Reflecting Social Heteroglossia and Accommodating Diverse Audiences – a Challenge to the Media. *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Galasinska A., Krzyżanowski M. (eds.). Basingtoke: Palgrave Macmillan. 43–58.
- Cameron, D. 1995. *Verbal Hygiene: The Politics of Language*. London: Routledge.
- Czerwiński, M. 2004. Language Planning and Lexical Networks in Croatian Media. *Net Culture Science / Netz Kultur Wissenschaft*. <https://www.academia.edu/3002537/> (žiūrėta 2019-11-04)
- Čičirkaitė, R. 2012. Kirčiuotų trumpųjų balsių ilginimo polinkiai 1960–2011 m. informacinėse laidose. *Kalbos kultūra* 85, 178–189.
- Čičirkaitė, R. 2017. Tarties standartas žiniasklaidoje: koks jis ir kaip pakito? *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. L. Vaicekauskienė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 259–276.
- Čičirkaitė, R. 2019. *Vilniaus kalbos fonetinių ypatybių socialinės reikšmės: stigmatizuojamas ilginimas ir santykis su žiniasklaidos kalba*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Coupland, N. 2007. *Style: Language Variation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press. Coupland, N. 2011. The sociolinguistics of style. *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. R. Mesthrie (ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 138–156.
- Eckert, P. 2000. *Linguistic Variation as Social Practice. The Linguistic Construction of Identity in Belten High*. Malden: Blackwell Publishers.
- Eckert, P. 2008. Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics* 12(4), 453–476.

- Elspaß, S. 2005. Language norm and language reality. Effectiveness and limits of prescriptivism in New High German. *Linguistic Purism in the Germanic Languages*. N. Langer, W. V. Davies (eds.) Berlin, New York: Walter de Gruyter. 20–45.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Fairclough, N. 1994. Conversationalization of public discourse and the authority of the consumer. *The Authority of the Consumer*. R. Keat, N. Whiteley, N. Abercrombie (eds.). London: Routledge. 253–268.
- Finegan, E., D. Biber. 1994. Register and social dialect variation: An integrated approach. *Sociolinguistic Perspectives on Register*. D. Biber, E. Finegan (eds.). 315–347.
- Girčienė, J., G. Tamaševičius. 2012. Five decades of television: From language homophony to polyphony. *Lituanus: The Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 58 (2), 31–43.
- Greimas, A. J., S. Žukas. 1993. *Lietuva Pabaltijy: Istorijos ir kultūros bruožai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Gorham, M. S. 2014. *After Newspeak: Language, Culture and Politics in Russia from Gorbachev to Putin*. Cornell University Press.
- Havel, V. 1985. The power of the powerless. *International Journal of Politics: A Journal of Translations* 25 (3/4), 23–96.
- Hedin, T. 2005. *Changing Identities: Language Variation on Czech Television*. Stockholm: Sockholm University.
- Jansson, H. 2015. *Purism på glid? Studier i nutida isländskt ordbruk*, Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Keršytė, N. 2016. Kalba – disciplinarinės galios ir žinojimo taikynys. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetytė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 51–111.
- Kliukienė, R. 2010. Tarmės mieste: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos. *Miestai ir kalbos*. M. Ramonienė (sud.). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 91–105.
- Kristiansen, T. 2014. Does Mediated Language Influence Immediate Language? *Mediatization and Sociolinguistic Change*. J. Androutsopoulos (ed.). Berlin and Boston: De Gruyter. 99–126.
- Langston, K. 1999. Linguistic cleansing: Language purism in Croatia after the Yugoslav break-up. *International Politics* 36, 179–201.
- Meulen, M. van der. 2017. *Changing values in 20th century prescriptivism in the Netherlands*. Presentation given at the 5th Prescriptivism conference, Brigham Young University, June 21–22, Utah (USA).
- Millar, A. 1995. Language prescription. A success in failure's clothing? *Historical linguistics 1995. Volume 2: German linguistics*. R. M.

- Hogg, L. van Bergen (eds). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 177–188.
- Milroy, J., L. Milroy. 1999. *Authority in Language. Investigating Standard English*. 3rd ed. London, New York: Routledge.
- Moschonas, S. A., Spitzmüller, J. 2010. Prescriptivism in and about the media: a comparative analysis of corrective practices in Greece and Germany. *Language Ideologies and Media Discourse. Texts, Practices, Politics*. S. Johnson, T. M. Milani (eds.). London: Continuum. 17–40.
- Moschonas, S. A. 2014. The media on media-induced language change. *Mediatization and Sociolinguistic Change*, J. Androutsopoulos (ed.). Berlin and Boston: De Gruyter, 395–426.
- Moschonas, S. A. 2019. Correctives and language change. To appear in *Linguistic Correction/Correctness*. M. Sekali, S. Raineri, A. Leroux (eds.). Paris: Presses de Paris Nanterre. Prieiga per: www.researchgate.net
- Nevinskaitė, L. 2013. Retrospektyvus Lietuvos sakytinės žiniasklaidos tekstynas: rengimo metodologija ir patirtis. *Taikomoji kalbotyra* (2), www.taikomojikalbotyra.lt
- Nevinskaitė, L. 2016. „O kodėl Jūs mane pertraukinėjate?“ Persidengimų bei pertraukimų kaita pokalbių laidose 1960–2011 metais. *Taikomoji kalbotyra* 2016 (8), 265–291, www.taikomojikalbotyra.lt
- Nevinskaitė, L. 2017. Žiniasklaidos kalbėtojai ir viešojo kalbėjimo kaita. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Loreta Vaicekauskienė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 159–190.
- Park, J. S. Y. 2010. Language games on Korean television: between globalization, nationalism, and authority. *Language Ideologies and Media Discourse. Texts, Practices, Politics*. S. Johnson, T. M. Milani (eds.). London: Continuum International Publishing Group. 61–78.
- Pečiulis, Ž. 2007. *Iki ir po televizijos: Žvilgsnis į XX amžiaus audiovizualinės masinės komunikacijos fenomeną*. Kaunas: Versus aureus.
- Podesva, R. J., P. Callier, J. Jamsu. 2012. Recency, resonance, and the structuring of phonological style in political speeches. *Style Shifting in Public: New Perspectives on Stylistic Variation*. J. M. Hernández-Campoy, J. A. Cutillas-Espinosa (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 101–117.
- Polenz, P. V. 1999. Fremdwortpurismus und Sprachpflege, Sprachvereine und Sprachinstitutionen. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band III: 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin/New York: de Gruyter. 264–293.
- Poplack, S., N. Dion. 2009. Prescription vs. praxis. The evolution of future temporal reference in French. *Language* 58 (3), 557–587.

- Potsar, A. 2016. Failed communication leads to crisis or crisis leads to failed communication? *Political Communication in Times of Crisis*. O. G. Luengo (ed.). Berlin: Logos Verlag. 17–35.
- Putinaitė, N. 2007. *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Putinaitė, N. 2015. *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai.
- Putinaitė, N. 2019. *Skambantis molis. Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai.
- Raila, E. 2016. Kalbos autoriteto suvokimas ir savivoka. Lietuvių kalbos normintojai ir norminimo praktikos. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetytė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 113–129.
- Raila, E., P. Subačius. 2012a. Visažinantis ar visataisantis taisytojas. *Naujasis Židinys-Aidai* 3, 158–163. Raila, E., P. Subačius. 2012b. Language Standardization and Forms of Ideological Education. *Lituanus. The Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 58 (2), 18–30.
- Ramonienė, M. 2017. Bendrinė kalba ir tarmė. Socialinės vertės skirtumai. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. Loreta Vaicekauskienė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 95–110.
- Schilling, N. 2013. Investigating Stylistic Variation. *The Handbook of Language Variation and Change*. 2nd ed. J.K. Chambers, N. Schilling (eds.). 327–349.
- Schoroškaitė, V., L. Vaicekauskienė. 2019. Gal galime sakyti vienas kitam TU? Visuomenės neformalėjimo atspindžiai Danijos ir Lietuvos televizijų serialuose nuo 7 deš. iki šių dienų. *Taikomoji kalbotyra* 12: 259–291, www.taikomojikalbotyra.lt
- Sclafani, J. 2012. Parodic performances as indexical negatives of style. *Style Shifting in Public: New Perspectives on Stylistic Variation*. J. M. Hernández-Campoy, J. A. Cutillas-Espinosa (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 121–137.
- Silverstein, M. 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23, 193–229.
- Sornig, K. 1990. Umgangssprache: Zwischen Standardnorm und Intim-Variante. *International Journal of the Society of Language* 83, 83–103.
- Spolsky, B. 2004. *Language policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stenberg-Sirén, J. 2018. *Spra k och språkideologier i radio och tv: Standardspråk och språkstandarder i finlandssvenska radio- och tv-nyheter* (Nordica Helsingensia 50). Helsinki: Helsingfors universitet.

- Stuart-Smith J., I. Ota. 2014. Media Models, 'the Shelf', and Stylistic variation in East and West. Rethinking the Influence of the Media on Language Variation and Change. *Mediatization and Sociolinguistic Change*. J. Androutsopoulos (ed.). Berlin and Boston: De Gruyter. 127–170.
- Subačius, G. 2016a. Posovietinis „Didžiųjų kalbos klaidų sąrašas“ – didžioji kalbininkų klaida. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 142–149.
- Subačius, G. 2016b. Sovietinė preskriptyvinė kalbos suvokimo paradigma. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 129–142.
- Subačius, G. 2017. Lietuvių kalbos raida standartizavimo teorijų kontekste. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausios kalbos idėja*. L. Vaicekauskienė (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 27–34.
- Subačius, P. 2016. Teisinio reguliavimo savimonė posovietmečiu. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 201–220.
- Šepetys, N. 2012. Kalbos norminimas sovietų Lietuvoje: institucijos, ideologija, mokslas. *Archivum Lituanicum* 14, 209–226.
- Šepetys, N. 2016. Norminimo institucijų ideologinė kilmė ir situacijos. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 151–199.
- Tallack, D. 1983. *Review of Dennis E. Baron, Grammar and Good Taste: Reforming the American Language* (New Haven and London: Yale Univ. Press, 1982). *Journal of American Studies* 17, 473–475.
- Tamaševičius, G. 2010. „Bloga“ kalba ir sociolingvistinė kompetencija. *Darbai ir dienos*, 54, 189–198.
- Tamaševičius, G. 2011a. Metaforos, kuriomis gyvi esam, arba, kaip kalbama apie grėsmes kalbai. *Naujasis Židinys-Aidai* 5, 308–314.
- Tamaševičius, G. 2011b. Tauta, gimusi iš filologijos, ir lingvistinio nacionalizmo fenomenas. *Darbai ir dienos* 56, 143–152.
- Tamaševičius, G. 2012a. *Žiniasklaidos lyderių sociolingvistinė kompetencija visuomenės transformacijų kontekste*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Tamaševičius, G. 2012b. Lithuanian Language in Spoken Media: Plagued by Disease since 1990? Naujaisi kalbų ir kultūrų tyrimai. V. Meiliūnaitė, N. Morozova (sud.). Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija. 239–248.

- Tamaševičius, G. 2013. Kai antenos prabyla kalbos klaidomis. *Naujasis Židinys-Aidai* 7, 482–487.
- Tamaševičius, G. 2014. Konversacionalizacijos apraiškos Lietuvos viešajame diskurse; politiko Arūno Valinsko atvejis. *Darbai ir dienos* 62, 9–22.
- Tamaševičius, G. 2016. The role of linguists in metalinguistic discourse in modern Lithuania. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 37 (8), 243–252.
- Thom, F. 1989. *Newspeak: The Language of Soviet Communism (La langue de bois)*. London and Lexington: The Claridge Press.
- Trimakienė, A. 2007. „Naujojo žmogaus“ kūrimas: sovietinės pedagogikos atvejis. *Naujasis Židinys-Aidai* 1–2, 43–45.
- Vaicekauskienė, L. 1997. Apie kalbos praktikos straipsnių stilių. *Kalbos kultūra* 69, 96–100.
- Vaicekauskienė, L. 2007. *Naujieji lietuvių kalbos svetimžodžiai: kalbos politika ir vartoseną*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vaicekauskienė, L. 2011a. Language ‘nationalization’: One hundred years of Standard Lithuanian. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. T. Kristiansen, N. Coupland (eds.) Oslo: Novus. 105–112.
- Vaicekauskienė, L. 2011b. Oficialioji lietuvių kalba yra negyva kalba. Žurnalistai apie lietuvių kalbos standartą televizijoje ir radijuje. *Darbai ir dienos* 55, 191–207.
- Vaicekauskienė, L. 2012. “Good Language” and Insecure Speakers: A Study into Metalinguistic Awareness of TV and Radio Journalists in the Context of Language Monitoring in Lithuania. *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. A. Usonienė, N. Nau, I. Dabašinskienė (eds.). Cambridge Scholars Publishing. 76–103.
- Vaicekauskienė, L. 2013. Kai juokas tikras, bet netikra tikrovė. Diskurso juoko ideologizavimas TV ir radijo eteryje 1960–2010. *Naujasis Židinys-Aidai* 8, 564–571.
- Vaicekauskienė, L. 2016. Dabartinės lietuvių kalbos inžinerijos karkasas. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*. L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 245–313.
- Vaicekauskienė, L. 2017a. Language Regimentation as Soviet Inheritance: Joining Scholarship and State Ideology. *Prescription and Tradition in Language. Establishing Standards across Time and Space*. I. Tiekens-Boon van Ostade, C. Percy (eds.) Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters. 303–317.
- Vaicekauskienė, L. (sud.). 2017b. *Lietuvių kalbos idealai: kaip keitėsi geriausias kalbos idėja*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
- Vaicekauskienė, L., N. Šepetys (sud.). 2016. *Lietuvių kalbos ideologija: norminimo idėjų ir galios istorija*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.

- Vaicekauskienė, L., N. Šepetys. 2018. Lithuanian language planning: a battle for language and power. *Language Planning in the Post-Communist Era: The Struggles for Language Control in the New Order in Eastern Europe, Eurasia and China*. Andrews, E. (ed.). Cham: Palgrave Macmillan. 193–218.
- Vaiseta, T. 2014. *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai.
- Vaiseta, T. 2016. „Inspekcija kaip inspekcija“: institucinė kalbos kontrolė kaip praktika. *Lietuvių kalbos ideologija. Norminimo idėjų ir galios istorija*, L. Vaicekauskienė, N. Šepetys (sud.). Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai. 221–244.
- Vukotić, V. 2019. *Language serves the people, not the other way around! Ideologies of language in Lithuania, Norway, Serbia and the Baltic, Scandinavian and Ex-Yugoslav regions. A typological perspective on metalinguistic media discourses and language policies*. PhD dissertation. Vilnius: Research Institute of the Lithuanian Language.

Šaltiniai ir literatūra

- Apžvalga. 1938. Apžvalga. Gimtoji kalba 5, 74–77.
- Aleknonis, G. 2006. Lietuvos radijas: viena diena ir 80 metų. Vilnius: Vaga.
- Balčikonis, J. 1928a. Kada prabilsta antena... Lietuvos aidas, 1928-02-27.
- Balčikonis, J. 1928b. Lietuvių kalba per radio. 2000 metrų, 1928-06-17.
- Balčikonis, J. 1935. Kelios pastabos dėl V. Mykoliaičio Putino romano „Altorių šešėly“ kalbos. Gimtoji kalba 3, 45–46.
- Būda, V. 1982. Žodis kaip žvirblis. Kalba Vilnius, 1982-08-13.
- Čižiūnas, V. 1936. Mūsų radio kalba. Literatūros naujienos, 1936-06-15.
- Čižiūnas, V. 1938. Kalbinė drausmė. Trimitas, 1938-04-22.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. 2012 7-as patais. ir papild. leid. (Keinys, S. vyr. red.). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ganda, K. P. 1937. Reikia lietuvių kalbos globojimo ir ugdymo įstaigos. Lietuvos aidas, 1937-03-01.
- Grinaveckienė, E. 1971. Eteris – gyvosios kalbos mokykla. Kalba Vilnius, 1971-05-14.
- Jankauskaitė, E. 2010. Sunku pateisinti žargoną vedėjų kalboje. LŽ gidas, 2010-05-01.
- Jauniškis, V. 1996. Žargonų ir laisvės niekada nebus per daug. Lietuvos rytas, 1996-05-04.
- Kymantaitė, K. 1988. Priartėti prie tų, kas klauso ir žiūri. Kalba Vilnius, 1988-10-07.
- Klimavičius, J. 1990. Nepaisyk tų kalbininkų. Kalba Vilnius, 1990-07-06.

- Kniūkšta, P. 1987. Radijo ir televizijos kalba. Kalba Vilnius, 1987-12-11.
- Korsakas, K. (red.) 1951. Literatūrinis rinkinys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, Lietuvos TSR Mokslų akademija, Lietuvių literatūros institutas.
- LKK. 1989. Lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos TSR mokslų akademijos 1987 m. lapkričio 19 d. nutarimas. Dėl radijo ir televizijos kalbos. Kalbos kultūra 56, 16–17.
- LR3. 1996. Tikrasis profesionalumas ir leistinos ribos. Lietuvos rytas, 1996-05-04.
- Masaitis, A. 1987. Abejingas kalbai – abejingas kultūrai. Kalba Vilnius, 1987-12-11.
- Masaitis, A. 1991. Kaip gerinsime šnekamosios kalbos kultūrą. Gimtoji kalba 3, 7–10.
- Mikulėnienė, D. (sud.) 1991. Kaip nereikia kalbėti. Klaidų žodynėlis. Lietuvių kalbos draugija. Vilnius: Mokslo.
- Mikulėnienė, D. 2005. Kalbos patarimai. Kn. 4: Leksika: 1. Skolinių vartojimas (svetimybės, tarptautiniai žodžiai). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Mikulėnienė, D., Dvylytė A. 2013. Kalbos patarimai. Leksika: skolinių vartojimas (L1). 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Pakerys, A. 1976. Taisyklingai kalbėkime. Kalba Vilnius, 1976-04-16.
- Paškūnienė, A. 1988. Veidas veiduose. Kalba Vilnius, 1989-04-14.
- Paukštelytė, V. 1988. Kaip gydyti gražbyliavimą. Kalba Vilnius, 1988-10-07.
- Paulauskienė, A., A. Pupkis. (sud.) 1985. Kalbos praktikos patarimai. 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo.
- Pečiulis, Ž. 1993. Kaip kalba Vilnius? Kalba Vilnius, 1993-05-14.
- Pikčilingis, J. 1982. Keli kirčiavimo dalykai. Kalba Vilnius, 1982-09-17.
- Pupkis, A. 1971. Eteris – gyvosios kalbos mokykla. Kalba Vilnius, 1971-05-14.
- Pupkis, A. 1982. Neapsiriboti tuo, kas padaryta. Kalba Vilnius, 1982-01-08.
- Pupkis, A. 1987. Žurnalistų atsakomybė. Kalba Vilnius, 1987-02-20.
- Pupkis, A. 1997. Ar taisosi sunkus ligonis? Gimtoji kalba 9, 1–5.
- Pupkis, A. 2006a. Ką parodė kalbos švaros dienos? Gimtoji kalba 5, 3–8.
- Pupkis, A. 2006b. Ką parodė kalbos švaros dienos? Gimtoji kalba 6, 3–5.
- Pupkis, A. 2006c. Ką parodė kalbos švaros dienos? (pabaiga) Gimtoji kalba 7, 3–11.
- Pupkis, A. 2007. 2007 metų kalbos švaros dienos. Gimtoji kalba 11, 3–11.

- Rimkutė, E. 2009. Daugiausia kalbininkų pagyrų sulaukia Seimo pirmininkas A. Valinskas. Lrytas.lt. 2009-07-21. <http://www.lrytas.lt/-12481916781247386731daugiausia-kalbinink%C5%B3-pagyr%C5%B3sulaukia-seimo-pirmininkas-a-valinskas-video.htm>
- Rudaitienė, V. 1988. Venkime viešojo žodžio klaidų. Kalba Vilnius, 1988-11-25.
- Skardžius, P. 1936. Kalbos šiukšlės. Gimtoji kalba 1-2, 9–11.
- Smalinskas, D. 1991. Atėjo laikas būti griežtesniems. [Pokalbis su D. Smalinsku]. Gimtoji kalba 11, 25–27.
- Stirblytė, A. 1992. Valstybinė kalba ir nevalstybinis požiūris į ją. [Pokalbis su Valstybinės lietuvių kalbos komisijos pirmininku ir Lietuvių kalbos draugijos pirmininku, Vilniaus universiteto profesoriumi A. Rosinu]. Tiesa, 1992-04-03.
- Talmantas, J. 1933. Lietuvių kalba valstybės radiofone. Gimtoji kalba 1, 6–7.
- Tapinas, L. 1989. Ar teikia vilčių žurnalistai? [Kalbėjosi D. Vilkelytė]. Kalba Vilnius, 1989-08-25
- Vaitkevičiūtė, V. 1971. Eteris – gyvosios kalbos mokykla. Kalba Vilnius, 1971-05-14.
- Valiulis, S. 1989. Gaivūs vėjai ir skersvėjai. Kalba Vilnius, 1989-08-25.
- Venckutė, R. 1989. Negaluoja žodis – negaluoja kalba. Kalba Vilnius, 1989-05-19.
- Vitkauskas, V. 1981a. Kad sklistų graži kalba. Kalba Vilnius, 1981-07-24.
- Vitkauskas, V. 1981b. Pastabos dėl „Raudonmedžio rojaus“ kalbos. Kalba Vilnius, 1981-09-04.
- Vitkauskas, V. 1989. Keletas pastabų dėl radijo ir televizijos kalbos. Kalba Vilnius, 1989-07-28.

Notes

- 1 Plg. semiotikoje *indeksas* – ženklo tipas, kai egzistuoja priežastinis ryšys tarp matomo/girdimo ženklo ir jo nurodomo dalyko (pavyzdžiui, dūmai – ugnis), todėl jie yra susiję situaciniais ryšiais.
- 2 Valstybinė institucija Deutsches Sprachpflegeamt buvo įsteigta 1935 m. Drezdene, minint Vokiečių kalbos draugijos (Allgemeiner Deutscher Sprachverein) 50-metį. Tarp šios įstaigos veiklos tikslų buvo deklaruota privačios ir viešosios (ypač spaudos ir radijo) kalbos vartosenos stebėseną ir kova su svetimos kilmės žodžiais (Polenz 1999: 284).
- 3 Nepaisant to, kad nuolat konstatuojamas atotrūkis tarp norminės kalbos idealo ir kalbinės tikrovės, preskripyvinės nuostatos ir reikalavimai yra nekeičiami. Taip pat ir šiais laikais tarp priekaištų radijo ir televizijos pranešėjų tarčiai (plačiau žr. Čičirkaitė 2017: 261) randame

- variantus, kurie buvo taisomi prieš aštuoniasdešimt metų, pavyzdžiui, dėl trumpųjų balsių. ir. ilginimo: *vysas, kytas, vaikynas, užmygt, būvo, būtas, tū* (Talmantas 1933: 7).
- 4 Veikiausiai neatsitiktinai būtent septintojo dešimtmečio pabaigoje susiduriame ir su pirmisiais viešais radijo ir televizijos kalbos vertinimais: trumpose spaudoje skelbiamose apžvalgose išvardijami laidose pastebėti normintojų taisomi žodžiai (pavyzdžiui, *atsinešti* ‘turėti nuostatą apie ką nors’, *daleiskime, gaunasi, randasi, kažkas tai, skaityti* ‘manyti’).
 - 5 Prieiga internete: <http://radijoirtvtekstynas.sociolingvistika.lt>. Tyrėjai naudojami išsamesne ne internetine tekstyno versija –CLAN formato failų rinkiniu.
 - 6 Pavyzdžiui, žodis *anšlagas* vertinamas kaip „šalutinis normos variantas“, pirmenybę teikiant lietuviškam žodžiui *antplūdis* (<http://www.vlkk.lt/konsultacijos/5332-anslagas-antpludis>).
 - 7 Dėl itin didelės minėtų sąrašų apimties (pvz.vlkk.lt konsultacijose pagal „leksikos“ žymę pateikiama per 6000 įrašų), automatinė paieška tekstyne nebuvo tikrinamas kiekvienas žodis – buvo praleidžiami reti, menkai tikėtini rasti tekstyne variantai. Dėl šios priežasties negalime garantuoti, kad tekstyne yra sukoduoti absoliučiai visi lietuvių preskriptyvistų paminėti leksikos variantai, tačiau didžioji dalis taisomų žodžių ir junginių neabejotinai buvo pastebėti ir pažymėti.
 - 8 Pavyzdžiui, dabartiniu etapu radijo laidoje pavartotas žodis *mandras* buvo įtrauktas į 1985 m. „Kalbos praktikos patarimus“, *vlkk.lt* konsultacijose nebeminimas, tačiau į „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ vis tiek neįtrauktas.
 - 9 Dabartinis laikotarpis (1993–2010) traktuojamas kaip visuma, nesigilinant, nuo kurių konkrečiai metų norminimo šaltiniuose atsakyta vieno ar kito taisymo.
 - 10 Skirtumų statistinis reikšmingumas skaičiuotas t-testu, $p \leq 0,05$.
 - 11 Žymus čekų disidentas Václavas Havelas viename iš garsiausių savo tekstų apie totalitarinės visuomenės ritualus atliekantį eilinį žmogų aptaria hipotetinį daržovių parduotuvės darbuotojo atvejį. Kaip ir daugelis kitų, šis savo lange pakabino šūkį „Visų šalių proletarai, vienykitės!“ Anot Havelo, jis tai padarė anaip tol ne tam, kad šūkį kas nors perskaitytų ar atsilieptų į jo turinį, bet tam, kad drauge su tūkstančiais kitų viešumoje iškabintų tokių pat šūkių prisidėtų prie visiems puikiai pažįstamos panoramos kūrimo. Ši panorama turinti ir paslėptą reikšmę: ji primena žmonėms, kur jie gyvena ir ko iš jų tikimasi. Ji paaiškina žmogui, ką visi kiti daro, ir parodo, ką jis pats privalo daryti, kad neatsidurtų atskirtyje, nebūtų izoliuotas, kad nesulaužytų žaidimo taisyklių, rizikuodamas prarasti ramybę ir saugumą (plg. Havel 1985: 35–36). Galima sakyti, kad tokie patys motyvai sovietinį žmogų pastūmėja vartoti naujakalbę.
 - 12 Satyros elementų randame ir kitoje šio laikotarpio laidoje „Linksmasis amerikietis“. Nors čia demaskuojamos „tamsiosios“ kapitalistinio pasaulio pusės, leksikai taikomas analogiškas principas. Kelis kartus stilizuojami angliški žodžiai (sure, strytai), viena vertus, perteikia

pasakojimo autentiškumą, kita vertus, paryškina Vakarų pasaulio svetimumą tarybiniam žmogui. Panašiai elgėsi ir sovietinio satyrinio žurnalo „Šluota“ pamfletų autoriai, stilistiškai žymėtus žodžius griešnas, ciosorius, ministeris vartoję emigrantų ir dvasininkų „pasenusiai“ kalbai stilizuoti ir pašiepti.

- 13 Septintajame dešimtmetyje ateistinė propaganda Lietuvoje iš dalies pakeitė savo pobūdį. Išpopuliarėjo autobiografinių liudijimų žanras, kuriame eiliniai žmonės pasakoja apie tai, kas jiems padėjo atsisakyti religinės pasaulėžiūros (plg. Putinaitė 2015: 155). Šiam žanrui priklausytų ir aptariamoje laidoje pateikiami eilinių kaimo žmonių svarstymai.
- 14 Eteryje atsirado naujų pramoginių laidų, populiariosios muzikos filmų, konkursų. Manoma, kad pokyčius galėjo lemti ir poreikis konkuruoti su nemažai daliai gyventojų prieinama Varšuvos televizija, kuri buvo kur kas labiau vakarietiška, palyginti su Vilniaus ar Maskvos transliuotojais.
- 15 Tai laidos, kurios nėra skirtos kartoti po ilgesnio laiko, pvz., žinios, pokalbių laidos. Jos dažnai transliuojamos tiesiogiai ir nėra įrašomos priešingai nei daugkartinio kartojimo laidos, pvz., dokumentiniai filmai (žr. Nevinskaitė 2013).
- 16 Sovietinis čia pažeidžia privalomą ideologinę viešosios vartosenos normą tarybinis, taigi perteikia ir papildomą semantinę krūvį (būdingą Tarybų Lietuvą kritiškai vertinusiai išsivijai).
- 17 Žodžio mandras atvejis taisyčių tradicijoje išskirtinis. Iš pradžių buvo nurodoma, kad vietoj jo geriau būtų vartoti kitą variantą išpuikęs, išdidus (KPP 1976). Vėliau, 1991 m. Lietuvių kalbos draugijos išleistame „klaidų žodynėlyje“ „Kaip nereikia kalbėti“ nurodoma, kad mandras yra nevertotinas. Nors dabartinis (2019 m.) VLKK konsultacijų bankas teikia jį kaip vartotiną, į naujausią norminio Dabartinės lietuvių kalbos žodyno leidimą (2012 m.) jis kažkodėl neįtrauktas.
- 18 Lietuvių kalbos norminimo tyrėjai ne kartą yra pastebėję, kad net ir patyrę kalbėtojai, įvairiuose kontekstuose viešumoje ketindami pavartoti žodį ar frazę, kuri, jų manymu, yra laikoma „kalbos klaida“, iš anksto atsiprašo kalbininkų (Vaičekauskienė 2010: 170). Tai – neabejotinas preskriptyvizmo paveikumo toje kalbinėje bendruomenėje ženklas. Tekstyne esama panašių atvejų, kai kalbėtojai taip pat apsidraudžia tik, pavyzdžiui, prieš pavartodami kokį nors senąjį skolinį, užsimena „kaip žmonės sako“ arba prideda žodį „vadinamas“, pavyzdžiui, pavartoję naują skolinį iš anglų kalbos („afteriukas, vadinamas“, „cashas, vadinamasis“).
- 19 Žodį sudirbti čia žymime kaip taisybę, nors jis ir nėra įtrauktas nė į vieną „kalbos klaidų“ sąrašą. Šiuo atveju reikalą turime su individualios vartosenos atveju, kai kalbėtojas minėtą žodį pavartoja ta reikšme, kuria jis yra vartojamas rusų kalboje (atlikti veiksmą, judesį). Kadangi norminiame Dabartinės lietuvių kalbos žodyne tokia reikšmė nėra nurodyta, žodis sudirbti šiuo atveju neabejotinai būtų taisybomas kaip semantinė svetimybė.